

विहंग

पक्षीनिरीक्षको वय्येनो सेतु

शिशिर २०११

वर्ष-५, अंक-१, जान्यु.-मार्च, २०११

सींगपर

G. S. Bhatt
३/१०

किंमत : रु. २०/-

અબાલી (Dusky Crag Martin) (પૃષ્ઠ-૨૫)

તસવીર : વૈભવ મિશ્રા, કચ્છ

મોટા કાજિયા (Great Cormorant) (પૃષ્ઠ-૧૨)

તસવીર : વસ્તવ ત્રિવેદી, જામનગર

અબાલી (Dusky Crag Martin) ('વિહંગ', શ્રીષ્ઠ ૨૦૦૪, પૃષ્ઠ-૭)

તસવીર : લુપ્ત પંડ્યા, રાજકોટ

સફેદ કાંકણસાર (White Ibis), પ્રજનન ઋતુમાં (પૃષ્ઠ-૫૦)

તસવીર : ડૉ. ભવભૂતિ પારશર્યા, આણંદ

ટપકીલો કસ્તુરો (Mistle Thrush) (પૃષ્ઠ-૨૫)

તસવીર : વૈભવ મિશ્રા, કચ્છ

સૂચિ

માણ્યું ઝેનું સ્મરણ - ૧૦	૫
વિહંગાવલોકન	૭
નિરીક્ષણ નોંધ	૧૦
ચાચાવર-દર્શન કાર્યક્રમ	૨૮
જીવદયા ચેરિટીબલ ટ્રસ્ટ :	
‘બર્ડ રેસ્ક્યુ’માં સિંહફાળો	૩૨
ગીધ પર જાપાઝો	૩૫
પ્રવૃત્તિવૃત્ત	૩૬
ભારતનાં પુષ્પવિહંગો તથા વિહંગ-પુષ્પો (૭)	૪૨
સારસ વૉચ	૪૫
પત્ર-સેતુ	૪૮
સંચય	૫૨
પ્રકૃતિ નિરીક્ષણ નોંધ સાથે સ્મૃતિનું સિંચન !	૫૬
પંખી પંચાંગ	૫૮

મુખપૃષ્ઠ : સિંગપર (Northern Pintail)

ચિત્ર : શ્રી ગજેન્દ્ર ભટ્ટ, અમરેલી

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/

20874 dt. 21-8-07

વર્ષ ૫ અંક ૧ શિશિર ૨૦૧૧

પરામર્શક સંપાદક

લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સંપાદક મંડળ :

ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ, ડૉ. મૌલિક વરૂ

મુખપૃષ્ઠ સજાવટ :

સૌજન્ય : ‘પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોર્ટિયમ’

ચિત્રાંકન : ડૉ બકુલ ત્રિવેદી

પત્રવ્યવહાર : ૧૮/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી,

સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

vihangujarat@gmail.com

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦

આજીવન રૂ. ૧૫૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - ‘વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન’ - ‘Vihang Research Foundation’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી; બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/- ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલાં દાન આવકવેરા ધારાની કલમ ૮૦જી હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

સંપાદકીય

મને ‘ઇ-મેઇલ’ ઉપર ઘણા મિત્રો ડિજિટલ કેમેરામાંથી ઝડપેલી તસવીરો મોકલે છે. એક જમાનો હતો જ્યારે કેમેરાનો વપરાશ ખૂબ જ ઓછો હતો. માત્ર શ્વેત-શ્યામ ચિત્રોનો જ વિકલ્પ હતો. ક્વચિત્ સારો ‘ફોટો’ પડતો તો એ કાયમી સંગ્રહને પાત્ર બની જતો. પછી રંગીન ફોટા સામાન્ય થઈ ગયા. પણ ‘ડિજિટલ’ પરિબળ ત્યારે ઉમેરાયું ન હતું. ‘રોલ’ના પૈસા ખરચવા મોંઘા પડતા. ગણી ગણીને ફોટા પડતા. હા એક ફાયદો હતો. હથેળીમાં ‘પ્રિન્ટ્સ’ ફરતી. ફોટા જોવાતા. આલ્બમો બનતા.

‘ડિજિટલે’ તસવીર કળામાં ઊથલપાથલ મચાવી દીધી. ઢગલાબંધ તસવીરો લેવાય, સુધારાવધારા થાય, વર્ગીકરણ થાય, ફોલ્ડરો બને, મિત્રોમાં લલાણી થાય; ‘ફેસ-બુક’, ‘સ્વિલકર’, ‘પીકાસા’, ‘ગૂગલ’, ‘બ્લોગ’, ‘બર્ડીંગ-ગ્રૂપ્સ’ વગેરે વગેરે.

કેમેરા અને છબીની ખોટ હતી (અને પક્ષીઓની એટલી ન હતી) ત્યારે પક્ષીવિદો પક્ષીની ઓળખ, અભ્યાસ કે દસ્તાવેજીકરણ માટે તેનો નમૂનો મેળવી લેતા. હવે આ વાત કેટલી સુલભ થઈ ગઈ! પક્ષીની ઊભી, આડી, ત્રાંસી, ઊડતી, તરતી, ચરતી તસવીર લઈ લો અને નિરાંતે ઘેર બેઠા ઓળખો. વળી જોયાની સાબિતી; કોઈ પ્રશ્નાર્થ ન મૂકી શકે. ‘વિડિયો’ લઈએ એટલે પક્ષીની વર્તણૂકની પણ નોંધ થઈ જાય. ઓળખ, અભ્યાસ અને સાથે સાથે સર્જનાત્મકતા (creativity)નો આનંદ તો ખરો જ!

‘ઇન્ડિયન નેચર વૉચ’ અને ‘ક્રિએટીવ નેચર ફોટોગ્રાફી’ જેવી વેબસાઈટ પર દરેક પક્ષીજાતિની એક એકથી ચડિયાતી તસવીર જોવા મળી જાય. છબીકારોમાં અંદરખાને ‘વધુ ઉમદા’ તસવીર લેવાની એક અવિરત હોડ બની રહે અને તેના ફળસ્વરૂપે સુંદર તસવીરોનો ખડકલો થયા કરે.

પક્ષીવિજ્ઞાનને બેશક આ ‘દૃશ્ય-કાંતિ’થી અકલ્પ્ય લાભ મળશે. તેમાં થઈ રહેલા અભ્યાસો અને સંશોધનોને એક મજબૂત પરિમાણ પ્રાપ્ત થશે. ‘નેટ’ પર ઉપલબ્ધ માહિતીનો અગાધ ભંડાર, આંગળીના ટેરવે દુનિયાના કોઈ પણ છેડે પ્રત્યાયન

(communication) કરી શકવાની શક્યતાઓ અને પક્ષીઓના રંગબેરંગી પુરાવાથી છલકાતી વેબસાઈટોને લીધે અન્ય વિજ્ઞાનોની જેમ પક્ષી-વિજ્ઞાન પણ એક અસીમ સાગરની પ્રચંડ ભરતીનાં ઉન્મત્ત મોજાં જેવું ભાસે છે! તમારે શું જોઈએ છે, બોલો?!

શૈક્ષણિક હેતુસર કોઈ પણ વિષય પર વ્યાખ્યાન કે વક્તવ્યો તૈયાર કરવાનું, જો કમ્પ્યુટરની કળો દબાવતાં આવડે તો કેટલું સહેલું થઈ ગયું? એટલે પર્યાવરણ-શિક્ષણમાં પણ જાણે લોટરી જ! કળાના ઉપાસકો કે સૌંદર્યશાસ્ત્રના અભ્યાસુઓને પણ તેઓના આ શોખ થકી પક્ષીવિજ્ઞાન તથા પર્યાવરણને લગતા વિષયોનો પાસ લાગવા માંડ્યો. 'ડિજિટલ' ઉપકરણો અને તસવીર કળા એટલાં સુલભ બન્યાં કે આ શોખે શોખીનોને રખડતા અને 'ફોટા' પાડતા કરી દીધા. સ્વાભાવિક રીતે પક્ષીપ્રેમીઓની સંખ્યામાં ધરખમ વધારો થવા માંડ્યો જેને આપણે પ્રકૃતિસંરક્ષણ માટે અવશ્ય એક શુભ સંકેત ગણી શકીએ.

હવે પ્રશ્ન માત્ર એ છે કે, આ 'ઇલેક્ટ્રોનિક' તથા 'ડિજિટલ' ઉપકરણોની સુલભતા કેટલાને? આંકડાશાસ્ત્રીય તારણો તો નથી મારી પાસે, પણ શહેરના મધ્યમ વર્ગને સામેલ કરીએ તો પણ આપણા દેશના વિશાળ ગ્રામસમાજને ધ્યાનમાં રાખતાં આ સગવડ ધરાવનારની સંખ્યા સોએ બે અંકોથી ઉપર જાય તેવી સંભાવના હું જોતો નથી. એટલે સમાજના છેલ્લા વર્ગ સુધી 'કમ્પ્યુટર' ન પહોંચે ત્યાં સુધી તેમના સુધી પહોંચી શકે તેવાં અન્ય માધ્યમો તરફ ઉદ્ઘાસીન રહેવાથી આપણે પાછા પડી શકીએ.

જો નાળિયેરીના ખેડૂતોને ગીધના અસ્તિત્વનું

મહત્ત્વ સમજાવવું હોય, ભાલપ્રદેશના શ્રમિકને સારસના માળાનું સંરક્ષણ કઈ રીતે આપણા પર્યાવરણની સમગ્રતઃ સુખાકારી માટે આવશ્યક છે, તે જણાવવું હોય કે, નળસરોવરના નાવિકને પંખીજગત અંગેના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથી માહિતગાર કરવા હોય તો પ્રસાર માધ્યમોને તેમના સુધી લઈ જવાં પડશે.

વળી, સંપન્ન હોવા છતાં 'નેટ' ખોલીને બેસવાવાળી વ્યક્તિઓ દરેક કુટુંબમાં કેટલી હશે? – એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે. પૂર્તિ અને જાહેરાતનો અક્ષરેઅક્ષર વાંચવાવાળાથી માંડી માત્ર 'સર્ફિંગ' કરી ઘણાં બધાં સમાચાર-પત્રોનાં મથાળાં જોઈ જવાવાળા એક જ કુટુંબમાંથી નીકળે તે પરિસ્થિતિ સર્વ સામાન્ય છે. એટલે માધ્યમોના વૈવિધ્યે હજી ટકી રહેવું પડશે. 'ડિજિટલ' ધારકોએ સૌંદર્ય-સાધનાની સાથે પક્ષીનાં વર્તન, રહેઠાણ તથા પારિસ્થિતીય સંબંધો તથા સમસ્યાઓની નોંધ લઈ તેનું દસ્તાવેજીકરણ કરવું આવશ્યક બની રહેશે. ગ્રામપંચાયતની શાળાનાં બાળક, રસોઈ-વાસણમાંથી માંડ પરવારતી ગૃહિણી કે હળ જોતરતા ખેડૂતની આંગળીઓ સુધી 'કમ્પ્યુટર'ની કળો ન પહોંચે ત્યાં સુધી જ્ઞાનના પ્રચાર-પ્રસારના વહન માટે અન્ય માધ્યમો પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય સેવવું પોસાય તેમ નથી.

છતાં, 'દશ્ય-કાંતિ'એ ઘણી બધી સંભાવનાઓ ઊભી કરી દીધી છે, તે નિર્વિવાદ છે.

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni, Satellite Road, Ahmeabad 380015. Owner : Vihang Research Foundation, Ahmedabad. Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Esate, Bardolpura, Ahmedabad-380001. Laser Typesetting : Sharda Mudranalay, 201 Panchwati 1st Lane, Ambawadi, Ahmedabad-380015.

માણ્યું તેનું સ્મરણ - ૧૦

લાલસિંહ રાઓલ

બઢતી સાથે બઢલી થવાથી ૧૯૬૫ના ડિસેમ્બરમાં હું રાજકોટથી મોરબી ગયો. તે વખતે ત્યાં કોઈને પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ નહીં. રજાના દિવસે દૂરબીન લઈ હું એકલો એકલો પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા નીકળી પડતો. તે જમાનામાં મોપેડ, સ્કૂટર જેવાં દ્વિચકી વાહનોનું સૌરાષ્ટ્રમાં ખાસ અસ્તિત્વ નહીં. તે મેળવવાં પણ બહુ અઘરાં. મોટરકાર પણ ગણીગાંઠી. વાહનોમાં સુલભ ફક્ત સાઈકલ. મારી પાસે તો તે પણ નહીં. રાજકોટ હતો ત્યારે મિત્રો મને તેમની સાયકલના કેરિઅર પર બેસાડી દૂરનાં સ્થળોએ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે લઈ જતા. મને લઈ જવાનો આવો લઢાવો (!) શ્રી કે.પી. જાદવને બહુ મળ્યો છે. મારું બધું પક્ષીનિરીક્ષણ પગે ચાલીને થયેલ. વધારે દૂરના સ્થળે જવું હોય તો રેલવે કે બસનો સઢારો લેતો. તેની પ્રાપ્યતા ત્યારે પણ બહુ ઓછી.

મોરબીથી ટ્રેઈન રસ્તે વાંકાનેર તરફ જતાં નજીકનું સ્ટેશન આવે રક્ષાળેશ્વર. ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં એક ખાસું મોટું તળાવ આવે. શિયાળામાં તેમાં પંખીઓ સારી સંખ્યામાં આવતાં. બનતા સુધી તે જાંબુડિયાના તળાવ તરીકે ઓળખાતું. પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ત્યાં જવામાં ટ્રેઈન કરતાં બસનો સમય મને વધારે અનુકૂળ હતો. સવારે ૯ - ૯ા આસપાસ મને બસ મળતી. રજાના

દિવસે સવારે નાસ્તો કરી ત્યાં જવા બસ પકડતો. બસ રક્ષાળેશ્વર ઊભી રહે. પણ ત્યાર પહેલાં એક માઈલ જાંબુડિયું તળાવ આવે. આથી રક્ષાળેશ્વર ઊતરીને મોરબી તરફ મારે તળાવ સુધીનું દોઢેક કિલોમીટર જેટલું અંતર પાછા ચાલીને કાપવું પડતું. કંડક્ટરને વિનંતી કરું કે તળાવની પાળે મને ઊતરી જવા દે. પણ તે લાભનો આધાર કંડક્ટરની મુનસફી ઉપર રહેતો. બધી વાર મારી આવી વિનંતી માન્ય ન રહેતી. તેવે સમય તળાવ સુધી ચાલી નાખવું પડે. મોરબી પાછા ફરવા માટે મને સાંજના ૪ા આસપાસ બસ મળતી. તળાવ નજીક ઠીકઠીક વૃક્ષો હતાં. દિવસ આખો તળાવે રોકાઈ તેમાંનાં તથા આસપાસનાં વૃક્ષોનાં અને ખેતરોનાં પંખીઓનું નિરીક્ષણ કરતો. આ તળાવે મને પહેલી વાર મત્સ્ય ગરુડ (Pallas's Fish-Eagle) જોવા મળેલ.

તે સમયે મચ્છુ નદી પર બે નાના આડબંધ મોરબી પાસે હતા. તેમાંનો એક ગામની નજીકમાં પુલ પાસે. બીજો ઉપરવાસમાં ઠીક ઠીક દૂર. પુલ પાસેના આડબંધ પાસે બહેનો કપડાં ધોતાં. બીજી પણ હરફર ત્યાં રહેતી. આથી ત્યાં પક્ષીઓ ન આવતાં. દૂરનો આડબંધ સાવ એકાંતમાં. પક્ષીનિરીક્ષણની દષ્ટિએ અનુકૂળ. આપણી ચાર નિવાસી બતકોમાં સૌથી નાની ગિરજા (Cotton Teal) ત્યાં મોટી સંખ્યામાં પ્રજનન

કરતી. પ્રજનન પોશાકમાં સજ્જ નરો સાથે સહેજે ૩૦૦-૪૦૦ ગિરજા બતકોને તેમાં વિહાર કરતી જોવી તે એક લહાવો હતો. સફેદ, કાળા અને ઘેરા લીલા રંગમાં નર આવી મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે તે અવિસ્મરણીય બીના ગણાય. સૂર્યપ્રકાશમાં તેમના રંગોનો ભભકો નજર જકડી રાખતો.

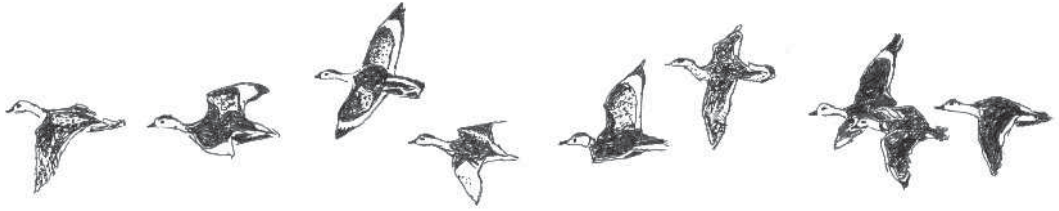
મોરબીથી થોડે દૂર એક મોટું વીડ હતું. જુદાં જુદાં ચંડૂલો (Larks)ના નિરીક્ષણ માટેનું આદર્શ સ્થળ. અવારનવાર હું તેની મુલાકાત લેતો અને ચંડૂલોનું ગગનવિહારી સંગીત સાંભળતો.

બતકોમાં નર-માદાના રંગો અલગ અલગ. નરના રંગો ભભકદાર. માદાઓ સાદી, આછી બદામી અને તેમાં ભાતભાતની નાની મોટી રેખાઓ, વળિયા અને

ટપકાં. પહેલી નજર અનાકર્ષક લાગતી માદા બતકોને નજીકથી અને તેમાંયે દૂરબીન દ્વારા જોઈએ ત્યારે તેમના રંગોની કુમાશ અને જાતજાતની નજાકતભરી વિવિધતા જોઈને છક થઈ જવાય. જ્યારે પણ શક્ય હોય ત્યારે માદાઓ ઉપર નજર ફેરવવાનું હું ન ચૂકતો. તેમાંયે નાની મુરઘાબી (Common Teal) અને ચેતવા (Garganey) તો ખાસ. અમુક વિસ્તારમાં નદીમાં નજીકથી જોવા મળતી માદાઓના નિરીક્ષણનો આવો લાભ મેં ખૂબ લીધેલો.

(ક્રમશઃ)

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ઘાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૧૫

શિકારમાંથી સંરક્ષણ

ભારતમાં 'પ્રકૃતિ સંરક્ષણ' એ પુરાતન સમયથી ચાલી આવતી પરંપરા છે. પૌરાણિક સાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક નૈતિકતામાં જ નહીં, આપણા બંધારણ, રાજ્યનીતિ, કાયદા અને સંગઠનોમાં પણ એ વસ્તુ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભારતભરમાં પવિત્ર ઉપવનો વિખરાયેલાં મળી આવશે; પ્રત્યેક ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં મળી આવશે. હિંદુસ્તાનના ઘણાં રાજવીઓ દ્વારા અભયારણ્યો ઊભાં કરાયાં હતાં જ્યાં શિકારની મનાઈ હતી. અને લગભગ બધાં જ મોટાં ધાર્મિક સ્થળોનાં

પોતાનાં પવિત્ર ઉપવનો, પવિત્ર વૃક્ષો તથા જળાશયો હતાં જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારે શિકાર પ્રતિબંધિત હતો. કેટલાક રાજાઓએ ખાસ શિકાર માટે પણ પ્રતિબંધિત વિસ્તારો ઊભા કર્યાં હતા. છતાં આ વિસ્તારોથી ઘણાં કુદરતી આવાસો પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં સચવાયાં. આઝાદી પછી શિકાર માટે રચાયેલાં આ નૈસર્ગિક ઉદ્યાનો, અભયારણ્યોમાં ફેરવાયાં. કેટલાંક ખૂબ જાણીતાં આવાં અભયારણ્યોમાં 'રણથંભોર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન', 'કેવળાદેવ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન' અને 'બાંધવગઢ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન'નો સમાવેશ થાય છે.

લેખકો : શ્રી અસદ રહેમાની, શ્રી ઝફર-ઉલ-ઇસ્લામ

વિહંગાવલોકન

શ્રી લવકુમાર ખાયર

અહીં હિંગોળગઢમાં હવે કુદરતી વીડ અને કાંટ જંગલનો એક નાનો ટુકડો બચ્યો છે કે જ્યાં એ રહેઠાણમાં વસતાં પક્ષીઓની સંખ્યા અને વૈવિધ્ય સરખામણીએ વધુ છે. દુર્ભાગ્યે મારા જેવી વ્યક્તિ માટે કે જેણે આખું આયખું અહીંનાં પક્ષીઓની સાથે વીતાવ્યું છે, તેમની વસતિમાં તથા વિવિધતામાં થઈ રહેલો ઘટાડો અત્યંત નિરાશાજનક અને સાથે સાથે ખૂબ જ સૂચક પણ છે. પહેલાં તો જે હું વારંવાર કહું છું, આપણે જાહેરનામા (notification) બહાર પાડવા અને કાયદાના અમલીકરણથી વિશેષ કોઈ પ્રગતિ કરી શક્યા નથી. આપણા સમાજને જ પોતાને શું જોઈએ છે તે વિશે કોઈ સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી અને આ ઊંડી સમજણનો અભાવ જંગલખાતાના અધિકારીઓમાં પડઘાય છે. દરેકને ‘પર્યાવરણ શિક્ષણ’ કરવું છે અને આગળ ‘ગ્રીન’ ‘લેબલ’ બગાડવું છે, પણ કાર્યનીતિ (policy)થી આગળ વધીને તેઓની પાસેથી શું અપેક્ષિત છે તે વિશે તેઓ અજ્ઞાત છે. કાયદાકીય માળખું જરૂરી છે, પણ એ થયા પછી માત્ર સંરક્ષણ જ નહીં વહીવટ મહત્ત્વનો બની જાય છે; અને આ જ તો કસોટી છે, શાનો વહીવટ કરવાનો? શાનું સંચાલન કરવાનું?

જ્યારે હું બાળકો અને તેમના શિક્ષકો કે જેઓ પર્યાવરણ શિક્ષણકારોની ભૂમિકામાં હોય છે – ને જોઉં છું ત્યારે ખૂબ જ હતોત્સાહ થઈ જાઉં છું. આશાનું કિરણ

એ છે કે, સાઠમાંથી બે-ત્રણને બાદ કરતાં બધાં બાળકોને આખો વખત દોડાદોડી કરવી હોય છે, પહાડ પર ચઢવું હોય છે, ભીંજાવું હોય છે. કમનસીબે શિક્ષકો વધુ પડતા સાવચેત હોય છે. તેમાંના સૌથી વધુ ઉત્સાહીઓ પણ આ ઉત્સાહ તથા સાહસની ભાવનાને બાળકો સાથે વહેંચવાને બદલે “ક્યાં - શું જોખમ રહેલું છે?”ની ફિક્કરમાં જ વ્યસ્ત રહે છે. વરસાદના બે-ચાર છાંટામાં બાળકોને શરદી થવાની ચિંતા કે એક જીવડું જોયું નથી કે છોકરાંઓને કરડી તો નહીં જાય ને? – ની મૂંઝવણ – અને એમ માનવ – અસ્તિત્વ અને કુદરત વચ્ચેની દીવાલ ઊંચી થતી જાય છે. જોયું? હંમેશની જેમ હું મારા મૂળ મુદ્દાથી વિચલિત થઈ ગયો; પક્ષીઓને અભયારણ્યથી વિશેષ કંઈક જોઈએ છે. તેઓને અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા તમારી જરૂર છે. તેઓને મોકળાશ જોઈએ છે.

તમારી આસપાસનું પર્યાવરણ તંદુરસ્ત છે કે નહીં? – એનો ‘લિટમસ ટેસ્ટ’ કયો? ખુશનુમા સવારમાં પક્ષીવૃંદનું સમૂહગાન! જો આ સમૂહગાન બુલંદ હોય અને તેમાં મનભાવન વૈવિધ્ય હોય તો એનો અર્થ કે જુદી જુદી જાતિનાં અનેક પંખીઓ ત્યાં વસે છે અને એમાંથી એ તારણ કાઢી શકાય કે, ત્યાં પૂરતાં પ્રમાણમાં ખોરાક તથા માળા કરવાની જગ્યાઓ ઉપલબ્ધ છે તથા ખાતી-બેસતી કે સૂતી વખતે પક્ષી ભયમુક્ત મનોદશામાં રહે

છે. અને માત્ર અભયારણ્યના અધિકારીઓએ જ આ પાયાની જરૂરિયાતો વિશે જાગૃત રહેવાનું છે એવું નથી; આપણે પણ આપણા ગ્રામવિસ્તારો તથા ખેતર-પાદરમાં પક્ષીઓની આ મૂળભૂત આવશ્યકતાઓ અંગે ઊંડી સમજ કેળવવાની છે.

હિંગોળગઢના ‘બેક ટુ નેચર’ પ્રકૃતિશિબિર-સ્થળના આરક્ષિત વિસ્તારમાં ફરતી વાડ કરેલો એક ભાગ અલાયદો કાઢેલો છે, જ્યાં કોઈનો પણ પ્રવેશ તથા વૃક્ષારોપણ પ્રતિબંધિત છે. હિંગોળગઢનું જંગલ પચાસ વર્ષો પૂર્વે જે હતું તેનો આ અસલ નમૂનો છે. ભૂતકાળમાં હિંગોળગઢનો આ આરક્ષિત વિસ્તાર ખૂબ જ દબાજ હેઠળ હતો. અહીં ઘાસની ગંજીઓ ખડકાતી અને ઢોરની અવરજવર પણ રહેતી; એ જ માનવહાજરીથી બહુધા થતી વિપરીત અસર. આમ થવાનું કારણ એ હતું કે ગઢની ટેકરી પરનું જંગલ મહત્તમ ક્ષીણ દશામાં હતું એટલે માનવપ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર આ વિસ્તારમાં સ્થાપિત થઈ ગયું હતું. ‘કેમ્પસાઈટ’માં બદલવાનો નિર્ણય લેવાયો ત્યારે થોડાં કાંટાળાં વૃક્ષો સિવાય હિંગોળગઢની ટેકરી સંપૂર્ણપણે ઉજ્જડ અને પર્ણહીન હતી. ત્યાર પછીનાં ૩૦ વર્ષોમાં તે સર્વત્ર ઘાસથી આચ્છાદિત થઈ ગઈ, વૃક્ષો નાનાં ઝાડ-પાનથી ઘેરાઈ ગયાં. ભૂતકાળમાં શું હતું અને ભવિષ્યમાં શું હોવું જોઈએ તે બાબતે અમારી દીર્ઘદષ્ટિનું અહીં નિદર્શન થાય છે. એક એવી જગ્યાનું નિર્માણ થયું ત્યાં બાળકો મુક્તપણે વિચરી શકે; મોટેરાંની ચિરભયયુક્ત માનસિકતામાંથી બહાર નીકળીને પોતાની આગવી સમજ કેળવી શકે. જ્યાં શિક્ષકો પોતાની જવાબદારીનું એક અભિનવ દષ્ટિકોણથી પુનઃમૂલ્યાંકન કરી શકે અને વિદ્યાર્થીઓના કુતૂહલ, સાહસ તથા ઉત્તેજનાને મૃદુતાથી પ્રોત્સાહિત કરે.

વધારે મહત્ત્વનું એ છે કે, આ શૈક્ષણિક અભયારણ્યમાં પર્યાવરણ-સંરક્ષણ વિચારધારા સાથે સંકળાયેલા વાલીઓ સમયાંતરે આવી તેઓની સમજણ વિકસાવે. “સમાજને શેના માટે જાગૃત કરવાનો છે?”

“ક્યારે, ક્યાં અને શા માટે લાલબત્તી ધરવાની છે?” જંગલના વ્યવસ્થાપકો, રહ્યાં-સહ્યાં પ્રાકૃતિક સંસ્થાનોની સંભાળ લેવા માટે તેઓની પાસેથી શું અપેક્ષિત છે, તે સમજવા અહીં સમય ગાળી શકે. આ પ્રાકૃતિક સંસ્થાનોનું માનવજીવનના અસ્તિત્વ સંદર્ભે શું મહત્ત્વ છે? – તેનું મનોમંથન તેઓ અહીં આવીને કરી શકે. સંગ્રહાલયો શાને માટે હોય છે? માત્ર ભૂતકાળની વસ્તુઓ અંગેનું કુતૂહલ સંતોષવા નહીં પણ આંધળી દોટ મૂકી રહેલા આપણા આધુનિક સમાજનાં મૂળ ક્યાં હતાં તે જાણવા માટે; આધુનિકરણ અને કહેવાતા વિકાસથી ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓ કઈ છે તે સમજવા માટે. એ જ રીતે જ્યારે આપણી વસતિ ફૂદકે ને ભૂસકે વધી રહી છે અને આપણે ભૌતિક જરૂરિયાતો પાછળ પ્રગતિના નામે ભાગી રહ્યા છીએ ત્યારે, વન્યજીવોથી સમૃદ્ધ પ્રાકૃતિક દ્વીપો આપણને સમતોલ તથા ડહાપણભર્યું વલણ અખત્યાર કરવા માટે પ્રેરિત કરશે.

જોયું! ફરી વિષયાંતર! હું પક્ષીઓ સિવાયની જ બધી વાતો કરું છું. પણ પક્ષીઓ આપણે સૌ જે સમતોલ પર્યાવરણ માટે એકમત થયા છીએ તેનો ભાગ જ છે. સમૃદ્ધ માનવ-પર્યાવરણ કેવું હોવું જોઈએ તે અંગે અતિ સ્પષ્ટ સમજણ કેળવીશું તો જ વૈવિધ્યસભર પક્ષીવૃંદોનો કલરવ પામી શકીશું અને આ સમજણ નિર્ણયાત્મક સીડીના જેટલા ઉપરના સ્તરે આપ હો, એટલી વધુ હોવી જોઈએ, કારણ કે તે આયોજન અને અમલીકરણમાં સંક્રમિત થશે. મહદંશે આ સમજણનો અભાવ જ આપણને બેજવાબદાર બનાવે છે અને આપણે માત્ર સંરક્ષિત વિસ્તારોની જાળવણીથી જ સંતુષ્ટ થઈ જઈએ છીએ – અન્યત્ર પર્યાવરણ ભલે ક્ષતિગ્રસ્ત થાય અને પક્ષીઓ જ નહીં માણસોને પણ રહેવાલાયક ન રહે! મનોહર વીથિઓ, કલ્પનાશક્તિથી ઊભાં કરેલાં જાહેર બગીચા, ઔદ્યોગિક એકમોની આસપાસ વિકસાવેલું સૌંદર્યાત્મક વાતાવરણ, માનવ-વસતિમાં વણી લીધેલાં નદી અને તળાવો અને આપણી કૃષિ-પદ્ધતિઓમાં પણ એક ભાવગ્રાહિતા અને સૌંદર્યબુદ્ધિની જરૂર છે.

તસવીર : દીપક રિંડાણી

કર્મશીલતા પણ માનવ-વલણો અને પરિસ્થિતિને દષ્ટિમાં રાખીને વ્યવહારમાં મૂકવી જોઈએ જેથી એક સંવાદિતાનું નિર્માણ થાય - કલેશ અને તણાવનું નહીં. ચોક્કસ રસ ધરાવતાં અલગ અલગ જૂથોએ ચર્ચામંચ ઉપર આવવું જ રહ્યું. તો જ પરસ્પર ઘર્ષણ ભલે તદ્દન નિવારી ના શકાય પણ ઓછું કરી શકાય. આ અઘરું છે, પણ બૌદ્ધિક આપ-લેનો કોઈ વિકલ્પ નથી.

બૌદ્ધિક સમજણ કેળવવા અંગત અખતરાઓ કરવા જ પડે અને આ અંતિમ વ્યક્તિગત પ્રયાસને હું સામાજિક જાગૃતિની એક નવી આવૃત્તિ તરીકે જોઉં છું. આ જાગૃતિ, આપણાં સ્વીકારાયેલાં સામાજિક મૂલ્યો તથા સમજની વિરુદ્ધ જઈ વ્યક્તિગત લાભ માટે પેરવી કરતા બંદાને ગમે તેટલો શક્તિશાળી હોવા છતાં બે-ઘડી વિચારતો કરી દેશે. પીપળાના મહાવૃક્ષને કાપવાની કેમ કોઈ હિંમત નથી કરતું? આપણી માન્યતાઓને લીધે - ભલે સાચી-ખોટી જે હોય તે. એ જ રીતે નદીઓના

બેફામ પ્રદૂષણ માટે પણ એક સ્વીકૃત તિરસ્કાર હોવો જોઈએ. વાજબી હોય કે નહીં, આપણે નદીઓને પવિત્ર ગણી છે. તે જીવનદાતા છે અને ભરપૂર આપે છે. સમાજના અર્ધજાગૃત સ્તરે દૃઢ થયેલી માન્યતાઓ તથા નાપસંદગીઓની આસપાસ આપણું સંપૂર્ણ આંદોલન કેન્દ્રિત થયેલું હોવું જોઈએ. કાયદાએ સમાજની આકાંક્ષાઓને બળ પૂરું પાડવાનું છે. વધતી જતી વસતિની ગીચતા અને ભીડમાં આપણાં સંસ્કાર અને મૂલ્યો ધરબાઈ ગયાં છે. આપણી વિવેકબુદ્ધિને દબાવી દેવા માટે વારંવાર જબરદસ્તી થયા કરે છે જે એક ટેવમાં ફેરવાઈ જાય છે. ગમે ત્યાં કચરો ફેંકવો એ એક અલ્પગંભીર ઉદારહણ છે; અને ગમે ત્યાં થૂંકવું, પેશાબ કરવો વગેરે તો ખરાં જ. પર્યાવરણીય રીતે સ્વીકૃત જીવનનો પાયો નાખવામાં વાલીઓ અને શિક્ષકોએ કેન્દ્રીય ભૂમિકા ભજવવાની છે.

૧૪, જયંત સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૪૦૦૪

નિરીક્ષણ નોંધ

મોરબીમાં લટકણની નોંધ

લટકણ (Vernal Hanging-Parrot, *Loricus vernalis*) પશ્ચિમ તથા પૂર્વઘાટમાં સામાન્ય નિવાસી છે. પશ્ચિમમાં તે ઉત્તરે મુંબઈ સુધી જોવા મળે છે (ગુજરાતથી સૌથી નજીક).

૧૯મી સપ્ટેમ્બર '૧૦ના રોજ હું મોરબીમાં મારા મિત્રને ત્યાં જઈ રહ્યો હતો ત્યારે રસ્તામાં મેં કંસારાના કદનું એક પક્ષી બાજુમાંથી ઊડીને નજીકના પીપળાના વૃક્ષમાં જતું જોયું અને સાંભળ્યું. તેનો અવાજ મોટો હતો અને કોઈ પણ કંસારાના અવાજ સાથે બંધબેસતો ન હતો. ધ્યાનથી જોતાં તે પક્ષી લટકણ નીકળ્યું. મેં મે '૧૦માં મહારાષ્ટ્રના કોંકણ વિસ્તારમાં જોયું હોવાથી હું તરત જ તેને ઓળખી શક્યો. પક્ષી ખૂબ જ ચંચળ હતું અને થોડી જ મિનિટોમાં ઝાડમાંથી બહાર આવી વીજળીના તાર પર બેસી ગયું. મેં તરત જ 'મોબાઈલ'ની મદદથી થોડા 'રેકર્ડ શોટ્સ' લીધા. નજીક જઈને તેની ઓળખ પાકી કરી. પોપટ જેવી ચાંચ અને લાલ ઢીંકું (rump) સ્પષ્ટ દેખાયા.

લટકણને જોઈને મને ખૂબ નવાઈ લાગી, કારણ કે તે ગુજરાતમાં જોવા મળતો નથી. 'બર્ડ્ઝ ઓફ ગુજરાત' ભાગ-૧, બી.એન.એચ.એસ. જર્નલ પર(૨) : ૩૭૪-૪૫૮માં શ્રી સલીમ અલીએ આ પક્ષીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. અન્ય પ્રકાશિત સાહિત્યમાં પણ તેનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

સૌથી વિશેષ શક્યતા એ છે કે, આ પક્ષી અન્ય પોપટોની જેમ જ પાંજરામાંથી નીકળી ગયેલું હોય (escapee). બીજી શક્યતા જે કદાચ ખૂબ જ ઓછી કહી શકાય તે, ગુજરાત અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં પડેલા પુષ્કળ વરસાદને લીધે તે એક રખડુ (vagrant) તરીકે અહીં આવી ગયું હોય. રાસ્મુસેન તથા

એન્ડરટનમાં આ પક્ષી ખોરાક માટે સ્થાનિક સ્થળાંતર કરી શકે તેમ આપેલું છે.

રાજ્યમાં બીજા ભાગમાં પણ તે દેખાઈ આવે છે કે નહીં તે જાણવાનું રસપ્રદ બની રહેશે.

સંદર્ભ : રાસ્મુસેન પી.સી. અને એન્ડરટન જે.સી. બર્ડ્ઝ ઓફ સાઉથ એશિયા, ધ રિપ્લી ગાઇડ બે ખંડ-૨૦૦૫.

મોરબીમાં ટીકેલની પાન ફુલ્કીનું દર્શન

ટિકેલની પાન ફુલ્કી (Tickell's Leaf Warbler) હિમાલયમાં પ્રજનન કરે છે અને શિયાળામાં મધ્ય ભારત તથા પશ્ચિમ ઘાટમાં આવે છે. ગુજરાતમાં તેની ખૂબ જૂજ નોંધ છે અને 'ન્યુઝલેટર ફોર બર્ડવોચર' ૩૪(૫) : ૧૧૭-૧૧૮માં તેની એક માત્ર પ્રકાશિત નોંધ છે.

૧૭મી ઓક્ટોબર '૧૦ના રોજ હું મોરબી પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતો હતો ત્યારે મારું ધ્યાન એક ફુલ્કીના ઊંચા સાદે બોલાતા 'ચીપ' તરફ ગયું. ઝાંખી લીલી ફુલ્કી (Greenish Warbler)ના અવાજથી પરિચિત હોવાથી હું ભેદ પારખી શક્યો.

મેં પક્ષીને ઝીણવટથી જોયું. એનો નીચેનો ભાગ લીંબુ-પીળો હતો તથા સ્પષ્ટ લીંબુ-પીળી ભમ્મર (supercillium) હતી. આંખની ઘેરી પટ્ટી (eye-stripe) અને ચાંચનું નીચેનું પાંખિયું આછા રંગનું હતું. મેં તેની બે તસવીર લીધી અને સંદર્ભ પુસ્તકોમાંના ચિત્રો સાથે સરખાવી ઓળખ પાકી કરી. ઝાંખી લીલી ફુલ્કીનો નીચેનો પેટાળનો ભાગ પીળો નથી હોતો તથા તેનું વર્તન પણ જુદું હોય છે. ઝાંખી લીલી ફુલ્કીની સવિસ્તર નોંધ 'વિહંગ' ૪(૩) - ૧૩, ૧૪ ઉપર

પ્રકાશિત થઈ હતી. બીજા દિવસ હું તે જ જગ્યાએ ગયો પણ પક્ષી જોવા મળ્યું નહીં.

ટિકેલની પાનકુટ્ટી અસામાન્યપણે શિયાળુ મુલાકાતી (winter migrant) અથવા ઋતુપ્રવાસી (passage migrant) તરીકે ગુજરાતમાં આવતી હોય, પણ ધ્યાન બહાર રહેતી હોય, તેમ બનવાનો સંભવ છે. ગુજરાતમાં તેની ઉપસ્થિતિ (Status) નક્કી કરવા વધુ અવલોકનો જરૂરી છે.

સંદર્ભ : રાસ્મુસેન પી.સી. અને એન્ડરટન જે.સી.
‘બર્ડ્ઝ ઓફ સાઉથ એશિયા’,
ધ રિપ્લી ગાઇડ - બે ખંડ-૨૦૦૫.

વેણાસર પાસે ચોમાસુ પક્ષીનિરીક્ષણ

આ વર્ષે જુલાઈના પહેલા અઠવાડિયાથી ચોમાસું શરૂ થઈ ગયું. મોરબી વિસ્તારમાં उજ જુલાઈએ પહેલો વરસાદ આવ્યો. ચોમાસું ખૂબ જ ભારે રહ્યું - સરેરાશ કરતાં લગભગ ત્રણગણો વરસાદ પડ્યો. ઓકટોબરના બીજા અઠવાડિયા સુધી વરસાદ ચાલુ રહ્યો. સખત ચોમાસાને લીધે વેણાસર પાસે ગયા વર્ષની સરખામણીએ પક્ષીઓની સંખ્યા અને વૈવિધ્યમાં ખાસ્સો ફેરફાર નોંધાયો. ગયા વર્ષનાં અવલોકનો વિહંગ ૪(૧) - ૧૪માં આપેલાં છે. આ વર્ષે ધોમડા (gulls)ની ગેરહાજરી ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. પક્ષીઓની સંખ્યામાં સરવાળે ઘટાડો નોંધાયો.

તા. ૨૫-૭-૧૦ ૫.૦૦ વાગ્યે સાંજે

નાની તુતવારી (Common Sandpiper) - ૩ (ઋતુની પ્રથમ), વૈયાં (Rosy Starling) - ૫ (ઋતુનાં પ્રથમ), નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) - ૨, કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) - ૧૦, નાની વાબગલી (Little Tern) - ૧.

તા. ૧૫-૮-૧૦ ૫.૦૦ વાગ્યે સાંજે

મોટો ચકવો (Great Stone-Plover) - ૮, કાશ્મીરી વાબગલી - ૧૦, ચમચા (Eurasian Spoonbill) - ૭, નાની તુતવારી - ૨, ટીલિયા (Ruff) - ૩

ટિકેલની પાનકુટ્ટી

પીળા રંગની ધ્યાનાકર્ષક ભમ્મરવાળી ટીક્લસની પાનકુટ્ટી (Tickell's Leaf Warbler), લડાખી પાનકુટ્ટી (Sulfur-bellied Warbler) સાથે ભૂલથાપ થઈ જાય તેવી છે.

ઉપરનો લીલાશ પડતો બદામી ભાગ, ઊજળું લીલું-પીળું પેટાળ અને પાંખમાં પટ્ટાનો અભાવ. અન્ય કુટ્ટીઓની માફક ઝાડી-ઝાંખરામાં, પથ્થરોમાં કે જમીન પર ફરતીચરતી આ કુટ્ટી હિમાલયમાં પ્રજનન કરે છે તથા શિયાળામાં મેદાની પ્રદેશો ખાસ કરીને ઇશાન તથા નૈઋત્ય ભારતમાં ઊતરી આવે છે. ગુજરાતમાં તેની એકલ-દોકલ નોંધ થઈ છે.

તા. ૨-૯-૧૦ વેણાસર જવાના રસ્તે, મોરબી પાસે

દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher) - ૧ (ઋતુનો પ્રથમ)

તા. ૯-૯-૧૦ વેણાસર જવાના રસ્તે, મોરબી પાસે

ઝાંખી લીલી કુટ્ટી (Greenish Warbler) - ૧ (ઋતુની પ્રથમ)

તા. ૧૨-૯-૧૦ ૫.૦૦ વાગ્યે સાંજે

સાપમાર (Short-toed Snake - Eagle) - ૧ - અપુખ્ત (juvenile), ચાતક (Pied Crested Cuckoo) - ૨, કુહૂકુંઠ (Common Cuckoo) - ૨,

શ્વેતપંખ કાળી વાબગલી
ક્ર. : ૨૩ સે.મી.

કાશ્મીરી ચાષ (European Roller) - ૫,
લીલાપગ (Common Greenshank) - ૧, પાનપટ્ટાઈ
(Western Marsh - Harrier) - ૧, ચમચા - ૧૦,
શ્વેતપંખ કાળી વાબગલી (White-winged Black
Tern) - ૨.

તા. ૧૭-૧૦-૧૦ ૮.૦૦ વાગ્યે સવારે

પાન પટ્ટાઈ - ૩, પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's
Harrier) - ૧, થોરિયો ગંદમ (Grey - necked
Bunting) - ૨, શ્યામકંઠ રણપિદ્ધો (Desert
Wheatear) - ૧, ઉજળો પિદ્ધો (Isabelline
Wheatear) - ૧, મોટો પતરંગો (Blue-cheeked
Bee-eater) - ૩૦, બદામી રણગોધલો (Indian
Coursier) - ૫.

પ્રસાદ ગણપુલે

C/o, પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ,
નગરબાગ સ્ટેશન સામે, મોરબી-૩૬૩૬૪૨

લાખોટા તળાવમાં મોટા કાજિયાની

માળાવસાહત

- શિયાળામાં દરરોજ સાંજે લાખોટા તળાવની લટાર મારવા નીકળું છું અને 'ફોટોગ્રાફી' મારો શોખ હોવાથી ઘણી વખત સાથે કેમેરો પણ રાખું છું.
- તા. ૨૩-૧૦-'૦૮ના રોજ રાબેતા મુજબ લાખોટા તળાવના પાછળના ભાગ પાસે ઊભો હતો અને ત્યાં ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck) તથા મોટા કાજિયા (Great Cormorant)ની પ્રવૃત્તિ

જોતો હતો. દરમિયાન એક ઊડતા મોટા કાજિયાની તસવીર લેવા મેં તેની પર કેમેરો તાક્યો, ત્યાં એ મહેલની ઉપર બાંધકામ માટે બાંધેલા લાકડા પર જઈ બેઠું.

- આ લાકડાં પાલખના ભાગરૂપે તળાવની વચ્ચે આવેલા મહેલનાં નવીનીકરણ હેતુસર બાંધવામાં વપરાયેલાં, પરંતુ કોઈક કારણોસર કામ અટકી ગયેલું. લાકડાં જેમનાં તેમ ત્યાં હતાં.
- મોટા કાજિયા, લાખોટા તળાવમાં બારે માસ માળા કરે છે. તળાવની વચ્ચે આવેલા એક તૂટેલા મકાન ઉપરાંત અમુક વડનાં ઝાડ પર પણ માળા કરે છે.
- મહેલની ઉપરની પાલખ પર પણ મેં ઘણાં માળા જોયા. એ જોઈને હું ઘણો અચરજ પામ્યો, કારણ કે ત્યાં દરરોજ સાંજથી મોડી રાત સુધી હેલોજનની બત્તીનો પ્રકાશ રહે છે. તે કાજિયો જઈ અને બચ્ચાંને ખોરાક આપી રહ્યો હતો. આ રીતે પાલખનાં લાકડાં પર માળાવસાહત વિશે કદી વાંચ્યું કે સાંભળ્યું ન હતું. મારે માટે એ એક અચરજની વાત હતી.
- તા. ૨૧-૧૦-૦૮ના રોજ લાખોટા તળાવ પર સાંજના સમયે ગયો ત્યારે ત્યાં આશરે ૮ જેટલાં સર્પગ્રીવ (Darter) માછલીઓ પકડવામાં વ્યસ્ત હતાં. ઉપરાંત ત્યાં ૪ ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard) પણ હતી અને ૨ મોટા ધોમડા (Pallas's Gull) તથા ૫ શ્યામશિર ધોમડા (Black-headed Gull) પણ હતા. સર્પગ્રીવ માછલી પકડીને લાવે તેને મોટા ધોમડા ઝૂંટવી લેવાની કોશિશ કરી રહ્યા હતા, પરંતુ પકડી શકતા ન હતા. ત્યાં એક સર્પગ્રીવ બહુ મોટી માછલી સાથે બહાર આવ્યું અને એક મોટા ધોમડાએ તે ઝૂંટવી લીધી. આ જોઈ બે શ્યામશિર ધોમડાએ મોટા ધોમડાનો પીછો કર્યો પરંતુ દરમિયાન મોટા ધોમડાએ માછલી ગળી લીધી હતી.

વત્સલ ત્રિવેદી

બજરિયા ફળી, જલાની જાર, જામનગર-૩૬૧૦૦૧

જામનગર ખાતે

કેસ્પિયન બાટણની નોંધ

દુર્લભ ગણાતી કેસ્પિયન બાટણ (Caspian Plover, *Charadrius asiaticus*)ની નોંધ તા. ૧૫-૨-૦૮ના રોજ સવારે ૭.૩૦ વાગ્યે જામનગર પાસે ઢિંચડા ખાતે મારા મિત્ર વન્યજીવ તસવીરકાર શ્રી જયેશભાઈ પટેલે કરી.

તા. ૪-૩-૦૮ના રોજ બપોરે ૩.૩૦ વાગ્યે હું, મારા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્ર શ્રી ચિરાગ સોલંકી અને દિલ્હીથી આવેલા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્ર શ્રી અતુલભાઈ જૈન, ઢિંચડા આ બાટણ જોવા ગયા. થોડી શોધખોળ બાદ આ બાટણ અમને વગડાઉ ટિટોડી સાથે જોવા મળી. ત્યાર બાદ આ રખડુ પક્ષીની વધારે જાણકારી માટે મેં મારા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો સાથે અવારનવાર તેની મુલાકાત લીધી. મોટા ભાગની મુલાકાત દરમિયાન આ બાટણ બે વગડાઉ ટિટોડી સાથે જ ફરતી જોવા મળી હતી. ભાગ્યે જ તે વગડાઉ ટિટોડીથી અલગ પડતી. બે-ત્રણ મુલાકાત દરમિયાન એવું પણ જોયું કે વગડાઉ ટિટોડી આ બાટણને તેનાથી દૂર ધકેલતી હતી.

છેલ્લે તા. ૨૮-૩-૦૮ના રોજ સાંજે ૫.૩૦ વાગ્યે જોઈ. કેસ્પિયન બાટણની અન્ય નોંધ, અર્પિત દેવમુરારી 'વિહંગ', ગ્રીષ્મ, ૨૦૦૮, પાન ૨૩)

મોરગંદમની હાજરી જામનગરમાં

એશિયન જળાશ્રિત પક્ષીગણતરી અંતર્ગત તા. ૨૩-૧-૦૮ના રોજ હું અને મારા મિત્ર શ્રી જયેશભાઈ પટેલ સપડા ડેમની મુલાકાતે ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરી રહ્યા હતા ત્યારે બપોરે ૧૨.૧૫ વાગ્યે એક મોરગંદમ (Crested Bunting)ની માદા જોઈ. નર જોવા ન મળ્યો તેનો રંજ છે. શ્રી જયેશભાઈએ તેના 'રેકોર્ડ શોટ' લીધા.

મોરગંદમ ગુજરાતનો રહેવાસી છે તથા બીજાં રાજ્યોમાં સ્થાનિક પ્રવાસ પણ કરે છે. જામનગર ખાતે

આ તેની પ્રથમ નોંધ છે. બરડા તથા તેની આસપાસના વિસ્તારમાં હોવાની સંભાવના છે.

ટિલોર જામનગર શહેરમાં

તા. ૨૨-૧૧-૦૮ના રોજ સવારે ૮.૦૦ વાગ્યે મારા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો શ્રી ચિરાગ સોલંકી, શ્રી રશ્મિકાંત વાઘેલા અને શ્રી કિશન વીંછી જામનગર રેલવે સ્ટેશન પાસેના ગાંધીનગર વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા હતા.

અહીં જામનગર શહેરના કિનારે આવેલા આ વિસ્તારમાં તેઓએ અતિ દુર્લભ પક્ષી ટિલોર(Houbara)ની સૌપ્રથમ નોંધ કરી. ત્યાર બાદ તેમણે મારા મિત્ર શ્રી યશોધનભાઈ ભાટિયાને જાણ કરતા તેમણે આ દુર્લભ પક્ષીના કેટલાક રેકોર્ડ શોટ લીધા.

તા. ૧૬-૧૨-૦૮ના રોજ સવારે ૭.૩૦ વાગ્યે હું અને શ્રી જયેશભાઈ પટેલ ફરી વાર આ પક્ષીને જોવા એ વિસ્તારની મુલાકાતે ગયા. અમે દૂરબીનથી આમ તેમ તેને શોધી રહ્યા હતા ત્યાં જ અચાનક અમારી પાછળથી ઊડી અમારી સામે થોડું આગળ જઈને બેઠું. મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. મારા માટે આ દુર્લભ પક્ષીને જોવાનો પ્રથમ જ અવસર હતો.

આ અગાઉ બે વર્ષ પહેલા શ્રી ચિરાગે તથા

તસવીર : સીજન્ય કુણાલા જોશી

શ્રી જયેશભાઈએ જામનગરના નરારા બેટ પાસે ગુરગઢ વિસ્તારમાં તેને જોયું હતું.

કુશાલ જોષી

૧૯૨, નારાયણનગર, ગુલાબનગરની સામે, જામનગર-૩૬ ૧૦૦૭

નીલપંખાનો માળો

શેત્રુંજી નદીના પાણિયા પાસે નીલપંખા(Black-naped Monarch-Flycatcher)નો માળો જોવા મળેલો. માળો જમીનથી અંદાજે ૧.૫ મીટર ઊંચો કરમદીના ઝાડ પર બનાવેલો હતો. દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher)ના માળા જેવો પરંતુ થોડો નાનો હતો. તેમાં કરોળિયાના જાળાનો ઉપયોગ અંદર લીંપવા માટે કરેલ હતો.

નીલપંખાનાં ઈંડાં, દૂધરાજનાં ઈંડાં જેવાં અને જેવડાં જોવા મળેલ. માતા અને પિતા સમાન રીતે ઈંડાં - બચ્ચાંનું જતન કરતાં જોવા મળેલ.

પક્ષી અને માળો શ્રી જી. એચ. ડાંગરે શોધેલ.

તસવીર શ્રી આઈ. કે. દલે લીધી હતી.

શ્યામશિર કસ્તૂરાનો માળો

શરમાળ અને કાબર જેટલું, સાદા ભૂખરા રંગનું, કાળું માથું અને કેસરી ચાંચ તથા આંખ ફરતે કેસરી ગોળ વર્તુળ ધરાવતું આ પક્ષી ગુજરાતમાં ખૂબ જ ઓછું જોવા મળે છે.

તસવીર : આઈ. કે. દલે

તાજેતરમાં શેત્રુંજી નદીના મહેસૂલી વિસ્તારમાં દુર્ગમ ટેકરાઓ વચ્ચેની ઊંડી કોતરમાં શ્યામશિર કસ્તૂરા (Eurasian Blackbird) ૩૦ + જોવા મળ્યા. એક માળો પણ જોવા મળ્યો છે. પર્ણહીન વૃક્ષ ઉપર અંદાજે ૫ મીટરની ઊંચાઈએ ઇંદોણી જેવો મોટો અને ઊંડો તેમજ કરોળિયાના જાળાથી લીંપેલો ગોપિત માળો બનાવેલો હતો.

તપાસ કરતાં માળામાં લટોરાનાં ઈંડા જેવાં ૫ વાદળી રંગનાં મરૂન છાંટ ધરાવતાં ઈંડાં હતાં. મોટા ભાગે માદા ઈંડાંનું સેવન કરતી જોવા મળે છે.

માદા નર કરતાં ઝાંખા રંગની છે. પક્ષી અને માળો શ્રી જી. એચ. ડાંગરે શોધેલો તથા તસવીર શ્રી આઈ. કે. દલે લીધેલી હતી.

જી. એચ. ડાંગર

શ્રી કૃષ્ણ સોસાયટી, પ્રેમપરા, ધારી, જિ. અમરેલી

સાવરકુંડલાની આસપાસ

પક્ષીનિરીક્ષણ

* તા. : ૪-૮-૨૦૧૦, સ્થળ : વડાળ બીડની આસપાસનો વિસ્તાર

સમય : સાંજના પાંચથી આઠ

આમ તો વાછેટીની ભાજી શોધવા અમે નીકળેલા. હું, ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ, કિરણભાઈ દલે અને રાજુ વ્યાસ. પણ પંખી જોયાં વિના કેમ રહેવાય? જોયેલાં પક્ષીઓમાં તુઈ (Plum-headed Parakeet) બચ્ચાં સાથે. શું અદ્ભુત આ બચ્ચાંનો રંગ-વૈભવ હતો! કાંઠલો હજુ પીળો હતો, ચાંચ પણ એવી જ, પીળાશ પડતી અને પૂંછડીનાં પીછાં ટૂંકાં પણ છેડો દૂધ જેવો સફેદ! ઊંડે ત્યારે પાંખો જાણે ઝાંચ છોડતી અદ્ભુત લાગતી હતી. નાના રાજાલાલ (Small Minivet) પણ જોવા મળ્યાં. બોલતાં વધુ સાંભળ્યા. શકરખોરા (Purple Sunbird)નો નર રંગ ગુમાવવા લાગ્યો હતો, છતાંયે ઢળતી સાંજે ઘણો જ દર્શનીય લાગતો હતો. સુદૂર

તલિયો તેતર (Painted Francolin) “ઘઉં દળું કે કાંકરો?” એવો સતત પ્રશ્ન પૂછી રહેતો સંભળાતો હતો, તો હોલાની ત્રણેય જાતિ પણ સારી સંખ્યામાં જોવા મળી. કાળિયો કોશી (Black Drongo) પણ સમી સાંજની અંતિમ જિયાફત ઉડાવતો, જીવડાં પકડવા આમથી તેમ લોંકી ખાતો જોવા મળ્યો... રસ્તામાં અદ્ભુત રંગછટાવાળો ચાષ (Indian Roller) પણ જોવા મળ્યો. ક્ષણભર માટે જાણે નીલું આકાશ ધરતી તરફ આવી રહ્યું હોય એમ લાગ્યું.

* તા. : ૬-૮-૨૦૧૦, સ્થળ : બોઘડિયાળી ખોડિયાર તરફ આવેલા મિત્ર મનોજ ગોહિલનાં ખેતર તથા તેની આસપાસનો વિસ્તાર.

સમય : સાંજના ૬.૩૦થી ૭.૩૦

વાડીની સામે આવેલા ગોરડના નાના જંગલમાં અદ્ભુત દૃશ્ય જોયું! અહીં નાનો તથા કાબરો - એમ બંને રાજાલાલ (Small and White-bellied

Minivets) એક સાથે જોવા મળ્યાં. નાના રાજાલાલ (નર-માદા સાથે) આઠેક હશે, તો કાબરો રાજાલાલ સપરિવાર હતો; નર, માદા અને બે બચ્ચાં. ક્યાંય સુધી અમે આ મનોહર દૃશ્ય જોતાં રહ્યાં.

નાના રાજાલાલની ત્રણથી ચાર જોડી પ્રજનન નૃત્ય કરતી જણાય છે. શું રંગો, શું અવાજ અને શું એની સ્ફૂર્તિ! બધે જાણે કંકુના છાંટણાં થયાં હોય એમ આમથી તેમ તે બધા ફરી રહ્યા હતા. કલરવ પણ ખૂબ કરતા હતા. દૂરથી આવતો ચકવા (Stone - Curlew)નો માદક અવાજ કણોમાં જાણે મિસરી ઘોળી રહ્યો હતો. બપૈયો (Common Hawk - Cuckoo) પણ તલ્લીનતાથી જાણે સારંગ છેડી રહ્યો હતો. દૂર દૂર પચાસેક નીલ ગાયોનું ટોળું પણ દૃષ્ટિગોચર થયું. ત્યાં તો પાડરશીંગા ખોડિયાર મંદિરમાંથી સાયંઆરતીનો મધુર ઘંટારવ પણ સંભળાયો. પક્ષીઓનો કલરવ અને આરતીનો ઘંટારવ. અમારી સાંજ અવિસ્મરણીય બની રહી.

ચટક વર્ગનાં પક્ષીઓ (Passerines)

ગૃહ શકુન્તોમાં મૂર્ધન્યતમ ચકલી અને એનાં સમરૂપ પક્ષીઓના આ વર્ગમાં જગતનાં સર્પખ પક્ષીઓની અરધી ઉપરાંત જાતિઓ સમાવિષ્ટ છે પ્રસહ અને ભક્ષ્ય, સંતરણશીલ, સ્વલ્પતોયચારી અને કૂલેચર તથા ચાષસમ પક્ષીઓમાં જેમનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી એવાં અશેષ પક્ષીઓ આ વર્ગનાં છે. એકાંત સુસંહત દેહવાળાં, સુન્દરતમ વર્ણચ્છટાવાળાં અને ઉપજાત પરિચયવાળાં પક્ષીઓ આ જ વર્ગનાં છે. આપણાં વનઉપવન, ખેતરપાદર અને ઘરઉમરાનાં વસનારાં પક્ષીઓ આ વર્ગનાં અંતર્ભૂક્ત છે; જેમનાં ગાન અને મધુર કલરવ આપણને આહ્વાદે છે, જેમની ચિત્રવર્ણ શરીરશોભા આપણી આંખોને ઠારે છે, જેમનાં લલિત ગતિભંગ અને અપૂર્વસંચાર પ્રકૃતિપ્રેમીને આનંદે છે.

વૃક્ષશાખા જેવાં અધિષ્ઠાનને આંગળાંથી

પકડીને જાગ્રતાવસ્થામાં તેમજ નિદ્રાધીન દશામાં સ્થિર બેસવાને અનુકૂલ એમના પગની રચના હોવાથી, આ વર્ગને ઉપવેશનશીલ પક્ષીઓ (perching birds)નો વર્ગ પણ કહેવામાં આવે છે.

આ પક્ષીઓ પ્રધાનતયા વૃક્ષાદિના આશરે રહે છે અને ભૂમિ ઉપર ઉતરે છે ત્યારે મેના, દિવાળી ઘોડા અને કાગડાના અપવાદ વિના, બધાં કૂદકા મારતાં ચાલે છે.

વિવિધ પ્રકારનાં ઉચ્ચારણ કરવાને અર્થાત્ ગાનક્રિયાને અનુકૂલ વિશિષ્ટ રચનાવાળું સ્વરચંત્ર (larynx) એમના કંઠમાં આવેલું હોવાથી, આ પક્ષીઓને ગાયક પક્ષીઓ (song-birds) પણ કહેવાય છે.

સંગ્રાહક : હરિનારાયણ ગિરધરલાલ આચાર્ય
સ્ત્રોત : ‘ગુજરાતનાં પ્રાણીઓની સર્વાનુક્રમણી’
ઈ. ૧૯૪૯-૫૦

* તા. : ૧૧-૦૯-૨૦૧૦, સ્થળ : હાથસણી રોડ, સમય : સાંજના ૬ થી ૮

હું, ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ, સાવલીથી પધારેલા શ્રી નિખિલભાઈ મોરી તથા પટેલભાઈ, અમે બધાં હાથસણીના રસ્તા તરફ પક્ષીઓ જોવા નીકળ્યાં. વરસાદી માહોલ હોવાને કારણે ખાસ અવરજવર હતી નહીં. છતાંયે એકંદરે ઘણાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. પ્રોફેસર શ્રી મોરી સાહેબની ‘એક્સર્ટ કમેન્ટ્રીસ’નો ઘણો લાભ મળ્યો. પક્ષીઓમાં ખાસ કરીને ઘાસમાં ચરી રહેલા લોટણ હોલા (Red Collared-Dove) અદ્ભુત ભાસતા હતા. પાંખોનો ઈંટિયો લાલ રંગ અને ગરદન તથા મસ્તકનો અદ્ભુત રાખોડી રંગ ખૂબ નયનરમ્ય લાગી રહ્યા હતા. ઘંટીટાંકણો (Common Hoopoe) તથા મોટાં લેલાં (Large Grey Babbler) વચ્ચેનું યુદ્ધ જોવાની પણ ખૂબ મઝા પડી. શું આ ક્ષેત્રરક્ષણ માટેનો ઝઘડો હશે? ઘંટીટાંકણો આમ તો શિયાળુ પ્રવાસી છે. આ વખતે ખૂબ વહેલો આવી ગયેલો જણાય છે. બદામી ફુટકી (Common Chiffchaff) પણ જોવા મળ્યું, જે પણ આ બાજુ શિયાળુ-પ્રવાસી જ છે. આમ બે શિયાળુ પ્રવાસી પક્ષીઓ અત્યારે જ જોવા મળી ગયાં. આ ઉપરાંત સડચંડૂલ (Greater Short-toed Lark), વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing), થોરિયા લેલાં (Common Babbler), બિલબટેર (Buttonquail) (કઈ? -સં.) સોનેરી શોબિગી (Marshall's Iora) પણ જોવા મળ્યાં. અહીં બીજા પ્રવાસી એવાં વૈયાં (Rosy Starling)નાં બે અપુખ્ત પણ જોવા મળ્યાં. એટલામાં વરસાદ શરૂ થઈ જતાં પાછા ફરવું પડ્યું અને છતાં બધાં જ પલળી ગયાં. આમ પલળી જવાની પણ એક મજા હોય છે!

ગુણવંત ત્રિવેદી

ભારતીય જીવન-વીમા નિગમ, સાવરકુંડલા

સલડીનું તળાવ

અમારા ગામનું તળાવ ભરાઈ ગયું છે. અમે પાંચ-છ મિત્રો રોજ પ.૩૦ વાગ્યે સાઈકલીંગ માટે તળાવ

બાજુ જઈએ છીએ. આ તળાવની આસપાસ આવળ તથા ગાંડો બાવળ છે. દેશી બાવળનાં પણ ઝાડ છે. આખો વિસ્તાર ઘાસિયા મેદાનનો છે. વરસાદના સમયે બાવળના ઝાડની ડાળી ડૂબે તેટલું પાણી ભરાઈ જાય છે.

તા. ૨૪-૭-૧૦ના રોજ સવારે હું તળાવ પાસે ગયો હતો. ત્યાં પાનલવા (Greater Painted-Snipe)ની એક જોડી હતી.

ગામની બહાર પાણીનો ટાંકો છે, ત્યાં ઘાબાજરિયા છે. તા. ૨૬-૭-૨૦૧૦ના રોજ ત્યાં મેં ૩ પાનસુગરી (Black-breasted Weaver) જોઈ. તે “વિચ વિચ” જેવો અવાજ કરતી હતી. ઘાબાજરિયાના થડે જાય અને ત્યાંથી પાતળા રેસો કાઢે અને માળા તરફ લઈ જાય.

૮-૮-૧૦ના રોજ મેં ચાતક (Pied Crested Cuckoo) જોયું.

તા. ૯-૮-૧૦ના રોજ પુસ્તક અને દૂરબીન લઈ ફરી તળાવે ગયો. ત્યાં નાની ડૂબકી (Little Grebe)નો માળો જોયો, જેમાં બે ઈંડાં હતાં. ભગતડા (Common Coot)નો માળો પણ હતો. જળમુરઘી (Common Moorhen) અડધા ડૂબેલા બાવળમાં માળો બાંધતી હતી, જેમાં ચિયાનાં પાન તથા બાવળના સાંકીકડાં હતાં. તે જ બાવળ પર ટપુશિયું (White-throated Munia) પણ માળો બનાવતું હતું. નીલ જલમુરઘા (Purple Moorhen)ના માળામાંથી તો બચ્યાં નીકળી ચૂક્યાં હતાં.

તા. ૧૦-૮-૧૦ના રોજ તળાવની પાળ નીચે નાના ચંડૂલ (Sykes's Crested Lark)નું પ્રજનન નૃત્ય (breeding display) જોયું, જેમાં તે પાંખો ફેલાવી ફૂંદતો, પાંખો ફફડાવતો, બાજુમાં જતો તો માદા તેને દૂર ખસેડતી. સાથે સાથે તે પતરંગા, બુલબુલ, ફુટકી, કાળિયા કોશી, ચકલી, ટિટોડી વગેરેના અવાજ કાઢતો હતો. ત્યાં આસપાસ વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing) તથા ટિટોડી (Red-wattled Lapwing) અવાજ કરતી હતી. વર્ષા લાવરી અને નાની

પાન ટીકટીકી (Streaked Fantail Warbler) ને પણ જોયા. ૧૪ વૈયાં (Rosy Starling)નું જૂથ જોયું જેમાં ચાર પુખ્ત તથા બાકીનાં અપુખ્ત હતાં.

૧૩-૮-૧૦ના રોજ નાની કાંઠલાવાળી ઢોંગીલી (Little Ringed Plover)ના સમૂહ આવી પહોંચ્યા હતા.

૧૫-૮-૧૦ના રોજ બગલાનું સમૂહભોજન સવારે ૬-૦૦થી ૭-૪૫માં જોયું.

બપોરે ૩.૦૦ વાગ્યે મુશળધાર વરસાદ પડ્યો. આગળનાં ગામોમાં વધારે હતો. આ બધું પાણી, તળાવ પાસેના એકાદ વીઘામાં ફેલાયેલા ઘાસવાળા મેદાનમાં ભરાઈ ગયું. બગલા આ મેદાનમાં ભેગા થયા. ઘાસમાંનાં જીવજંતુને ખાવા બગલા ભેગા થયા હતા. જાણે કે કોઈ સંગીત-સંઘ્યા કે સમૂહભોજન હોય! ૧૨૩ જેટલા ઢેરબગલા (Cattle Egret), ૨ નાના ધોળા બગલા (Little Egret), ૭ કાણી બગલી (Pond Heron), ૧૬ ગજપાંઉ (Black-winged Stilt), ૭ નકટા (Comb Duck) તથા ટીલિયાળી બતક હતાં.

અહીં મેં પ્રથમ વાર ૨૩ જેટલી વગડાઉ ટિટોડી (Yellow-wattled Lapwing) જોઈ, જેમાં મુખ્યત્વે અપુખ્ત હતી. ૧૦ ટિટોડીની સાથે ૪ કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) હતી જે જોરશોરથી ચીસો પાડતી હતી.

૨૦-૮-૧૦ના રોજ ૪ કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) જોઈ. દૂર તળાવમાં ડૂબેલા બાવળ પર લોટણ હોલો (Red Collared-Dove) અને સોનેરી પીળક (Eurasian Golden Oriole) સાથે બેઠા હતાં. દેશી બાવળના પીળા ફૂલ સાથે પીળક ભળી ગયું હતું. થોડા સમયથી એક ફૂટકી જોવા મળે છે. પીઠના ભાગે આછી બદામી અને પેટે સંપૂર્ણ સફેદ. “ચરરરર ચરરરર” એવો અવાજ કરતા હોય છે. કદ ચકલીથી થોડું નાનું. કદાચ નાનો પાન કરકરિયો (Blyth's Reed Warbler) હશે. વૈયાંનું ઝૂડ પણ જોયું. આજે એક સાથે ૩ ચાતક જોયા. મટિયો લટોરો (Rufous-backed

ઉત્સાહી વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓની રાહ

વનસ્પતિશાસ્ત્રની મદદથી આપણે સર્જનહારે સર્જેલા એક મહાન વિભાગ સાથે સંસર્ગમાં આવીએ છીએ. બુદ્ધિપરઃસરના અવલોકનથી, એનાં વિવિધ રૂપોને નિહાળવાથી આપણી ઇન્દ્રિયો કેળવાય છે.

જ્ઞાનના ઝબકારાથી અંજાઈ ગયેલા આજના જમાનામાં અને વધારે સ્પષ્ટ કહું તો અનેક અનુપયોગી બાબતોથી કલુષિત થયેલા આ નવા વાતાવરણમાં, વિચાર કરવાની શક્તિ જરાકેય વધી નથી. છતાંવે નાનીમોટી અનેક વસ્તુઓનો વિચાર કર્યા કરવાથી ઉત્પન્ન થતા શારીરિક શ્રમને લીધે પણ આરામની જરૂર તો જણાય જ. આવે વખતે વનસ્પતિના સૌન્દર્યનું પાન કરવાની જેને ટેવ પડી ગઈ હોય તેવાઓને માટે તો આ ટેવ-લત ખરેખર વિશ્રામસ્થાનરૂપ થઈ પડે છે. ખળખળ વહેતા ઝરાઓનો કલકલ નિનાદ, અગણિત પક્ષીઓનું સુમધુર સંગીત, પવનની લહરીથી હાલી ઊઠતાં લાખો પાંદડાંમાંથી નીકળતું દિવ્ય ગાન, પુષ્પોના વિવિધ આકર્ષક રંગો અને તેની કુમાશ અને સૌરભ... આ બધું શ્રમિત હૃદયને સાન્ત્વન આપવા માટે પૂરતું છે. પ્રકૃતિમાતા પોતાના પુસ્તકનું સ્વયં ઉદ્ઘાટન કરી તેનાં ચિત્રવિચિત્ર તેજસ્વી પૃષ્ઠોને એક પછી એક ફેરવીને વિશ્વનિયંતા પરમાત્માની અનંત શક્તિઓનો આપણને ઠીકઠીક પરિચય કરાવે છે.

આવા રસિક અને આહ્લાદક શાસ્ત્ર તરફ આપણા વિદ્વાનો, શ્રીમંતો અને સાધુઓ આકર્ષાય તો ગુજરાતની વનસ્પતિઓ માટે વિપુલ સંગ્રહ ભેગો કરી શકીએ અને જોતજોતામાં ‘ગુજરાતની વનસ્પતિ’ – (ફ્લોરા ઓફ ગુજરાત) ઉપર દળદાર ગ્રંથ લખી શકીએ. રાજપીપળાના પહાડો, પાવાગઢ, આબુ, ગિરનાર, ગીર, ચોટીલો, શેત્રુંજય, ડાંગનું જંગલ વગેરે ઉત્સાહી વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓની રાહ જોઈ રહ્યાં છે.

– બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

(‘ગુજરાતની વનસ્પતિઓ’માંથી સાભાર)

Shrike) પણ જોયો. તેણે દેશી બાવળના કાંટામાં દેડકીને સાચવી રાખી હતી. નાની ડૂબકી (Little Grebe) માળા પાસેથી પસાર થઈએ એટલે તરત તે માળાને ચાંચથી આસપાસના તણખલાં વડે ઢાંકી દે છે.

૧૦-૭-૧૦ શનિવારના રોજ સાંજે ૫.૩૦ વાગ્યે લીલિયા રોડ પર નાળા પાસે ગયો હતો ત્યારે કાંઈક લક્કડખોડ અને ઊડતા તેતરને ભળતો એવો ચાતકનો અવાજ આવ્યો. જોયું ત્યારે બે ચાતક હતાં. તેઓ થોડી વાર ગાંડા બાવળ તો ઘડીક કેરડા પર બેસતાં. થોરિયા લેલાં(Common Babbler)ની આખી 'બટાલિયન' તે બંનેની પાછળ પડી હતી. ચાતક, લેલાંના માળામાં ઈંડાં મૂકવાની પેરવીમાં હશે?

અમારા ગામથી થોડે દૂર ચાર ભૂંગળાવાળો પુલ છે. ચોમાસા દરમિયાન પુલની ઉપરથી પાણી જાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં પુલના ભૂંગળાની અંદર કેંચીપૂંછ તારોડિયા (Red-rumped Swallow)નો માળો છે. તે જ્યારે બનાવતા હતા ત્યારે રોજ હું તેની બનાવટ જોવા જતો. તેમાં એક દિવસ ખૂબ જ વરસાદ આવ્યો. રાત્રે ૧૧.૩૦થી જોરદાર વરસાદ ચાલુ થયો. સવારે પુલની ઉપરથી પણ પાણી જઈ રહ્યું હતું. પેલા માળાની શું હાલત થઈ હશે? એમ વિચાર આવ્યો. સવારે ૧૦.૦૦ વાગ્યે જોવા ગયો તો માળો સલામત હતો. ગજબનું બંધકામ હતું અને હજી પણ યથાવત્ છે.

વિરલ એ. જોષી
સલડી, તા. લીલિયા, જિ. અમરેલી

કચ્છના નાના રણમાં કાળા ટોંકની નોંધ

તા. ૧૧ નવે. '૧૦ વહેલી સવારે ભોમિયા પ્રતાપભાઈની મદદથી બજાણા ગામથી કચ્છના નાના રણમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ત્રણ કાળા ટોંક (Black Stork) જોવા મળ્યા. આ ઉપરાંત એક મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle), ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier), પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montague's Harrier),

શાહી ઝુમ્મસ (Eastern Imperial Eagle), બાદશાહ શકરો (Eurasian Sparrowhawk), તુરૂમ્તી (Red-headed Falcon), લરજી (Common Kestrel), ટિલોર (Houbara) ૯ વગેરે જોયાં. ટીલિયા (Ruff)ને પ્રજનન પોષાકમાં જોયો; સંપૂર્ણ સફેદ હતો. નાના રણની આ મુલાકાત અનેક રીતે ખૂબ રસપ્રદ રહી.

તેજસ સોની,
એ-૮, અંજય એપાર્ટ., ભાઈકાકાનગર, થલેજ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૫૯

મળતાવડી ટિટોડીની એક વધુ નોંધ

૧૧ નવે. '૧૦ના રોજ મેં ૨૦ મળતાવડી ટિટોડી (Sociable Lapwing) જોઈ. સતત ત્રીજા વર્ષે મેં કચ્છમાં મળતાવડી ટિટોડીને જોઈ.

આ વર્ષે પક્ષીઓ એક જુદા જ દૂરના વિસ્તારમાં હતાં. ગયા વર્ષે મેં જ્યાં જોઈ હતી ત્યાં હું ગયો તો જોવા ન મળી. ખરેખર તો હું ત્યારે બન્નીમાં ભૂલો પડી ગયો હતો (બન્ની ૩૮૪૭ ચો. કિ.મી.નો વિસ્તાર છે). કોઈ અજાણી જગ્યાએ મને ૨૦ મળતાવડી ટિટોડી જોવા મળી. મારું માનવું છે કે બન્નીનો વિશાળ પ્રદેશ આ ટિટોડીને શિયાળામાં સારું રહેઠાણ પૂરું પાડે છે. શક્ય છે કે, આ જોખમગ્રસ્ત પક્ષીજાતિ કચ્છમાં અન્ય અજાણ્યાં વિસ્તારોમાં પણ આવતી હોય.

જુગલ કિશોર તિવારી
પો. મોટી વિરાણી, નખત્રાણા ૩૭૦ ૬ ૬ ૫

શ્યામ ગરુડ અને ઉત્તરી કીચડિયો

૧૮ સપ્ટેમ્બર '૦૯ના દિવસે હું રિક્ષામાં બેસી અમદાવાદથી બાવળા વાયા માદરોડાથી નળસરોવર આવતાં રસ્તામાં શ્યામ ગરુડ (Black Eagle) જોવા મળ્યો. પગ સોનેરી (પીળા), ચાંચનું ઉપરનું કવચ લાલાશ પડતું, જે બચ્ચું હોવાનો નિર્દેશ કરતું હતું. ચાંચના બે ફાડિયા જ્યાં મળે (cere) ત્યાંનો પીળો ભાગ કાળો ગરુડ હોવાનો નિર્દેશ કરતો હતો. તે ઘાયલ સ્થિતિમાં હોઈ ઊડવા માટે અશક્તિમાન હતું. આ સમયે

શિકારી પક્ષીઓનું અવલોકન અને અભ્યાસ

ભારતમાં જૈવ - ભૌગોલિક ક્ષેત્રો (biogeographical Zones)ની વિશાળ શ્રેણી છે; જે દાઢીવાળું ગીધ (Bearded Vulture), પહાડી ગીધ (Himalayan Griffon), અને કાળું ગીધ (Cinereous Vulture) જેવાં આશરે ૧૨ કિલો વજન ધરાવતાં મહાકાય શિકારી પક્ષીઓથી માંડી માંડ ૫૦ ગ્રામ વજન ધરાવતાં 'ફાલ્કનેટ' સુધીનાં વૈવિધ્યપૂર્ણ ૧૦૪ જાતિનાં શિકારી પક્ષીઓને આશરો આપે છે. તેઓ ઉત્તરના પર્વતીય પ્રદેશો, દક્ષિણમાં પશ્ચિમ તથા પૂર્વઘાટનાં ઉષ્ણ કટિબંધનાં જંગલો તથા ઉત્તર પશ્ચિમ (ગુજરાત અને રાજસ્થાન)ના સૂકા રણપ્રદેશોમાં અનેક જાતિ-ઉપજાતિ સ્વરૂપે વસવાટ કરે છે.

૧૮ વર્ષની ઉંમરે મેં શિકારી પક્ષીની સૌ પ્રથમ અભ્યાસપૂર્ણ તસવીર લીધી. તે મોરબાજ (Changeable Hawk-Eagle) હતો. અનુભવથી શીખતો ગયો કે શિકારી પક્ષીઓ કેવા પ્રદેશોમાં - રહેઠાણોમાં માળા બાંધે છે. ક્યારેક ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં માળા મળી જતા તો ક્યારેક બે પગે ચાલીને અનહદ ભટકતો.

શિકારી પક્ષીઓ વૃક્ષોમાં અથવા પહાડની ભેખડોમાં તેમના માળાની જગ્યાનું ખૂબ જ સાવચેતીપૂર્વક ચયન કરે છે. વૃક્ષ હોય તો તેની શાખાઓમાં અનુકૂળ ખૂણા (ચીપિયા) યોગ્ય જગ્યાએ છે કે નહીં, ભેખડની ધારો અનુકૂળ આવે એવી છે કે નહીં, ક્યાંય અઘારના ડાઘા-ધબ્બા દેખાય છે? - વગેરે બાબતો વિષે અવલોકન કરતા રહીએ તો માળા શોધવામાં સમય ઓછો વેડફાય.

ઊંચાણવાળી ખુલ્લી જગ્યાએથી અવલોકન કરતાં રહીએ તો જે-તે પ્રદેશમાં શિકારી પક્ષીઓની કઈ જાતિઓ જોવા મળે છે તેનો ખ્યાલ આવે. કારણ કે, શિકારી પક્ષીઓ દિવસ દરમિયાન આકાશમાં ચકરાવા લેતાં હોય છે. પ્રજનનની ઋતુમાં ક્યાંય પ્રજનન પહેલાનું પ્રદર્શન (courtship display), ક્ષેત્રરક્ષણ માટેની આક્રમકતા (territorial aggression) અથવા પુખ્ત પક્ષીનું ચાંચમાં કે પગમાં શિકાર કે માળાની સામગ્રી લઈને ચોક્કસ દિશામાં હેતુપૂર્વકનું ઉડાન, વગેરે જોવા મળે તો એનો અર્થ કે ક્યાંક ચાલુ માળો છે. આટલી માહિતી મળ્યા પછી માળાની શોધ માટે સઘન પ્રયત્નો કરી શકાય.

સ્થાનિક લોકો ખાસ કરીને ભરવાડ વગેરે પાસેથી

પણ માળાની માહિતી મળી શકે.

પર્વતાળ પ્રદેશમાં જો ખુલ્લો વિસ્તાર હોય તો ૪૫થી ૮૦ મી. દૂરથી શક્તિશાળી દૂરબીનની મદદથી અવલોકનો લઈ શકાય. આડશ (hide)ની જરૂર ન પડે. પણ મોટે ભાગે જો માળા દરમિયાનની પ્રવૃત્તિઓનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરવો હોય તથા તસવીરો લેવી હોય તો માળા જેટલી જ ઊંચાઈ પર આડશ (hide) આવશ્યક છે.

આડશ યુક્તિપૂર્વક ઊભી કરવી પડે. ઈંડાંમાંથી બચ્યાં બહાર આવી જાય પછી જ આડશ બનાવવી જોઈએ કારણ કે, અન્ય પક્ષીઓની જેમ શિકારી પક્ષીઓ પણ જરાક ખલેલ પડે તો ઈંડાં - માળો ત્યજીને જતાં રહે. આડશની જગ્યા નક્કી કરતાં પહેલાં પક્ષીની માળામાં આવ-જાનો મુખ્ય માર્ગ તથા 'ફોટોગ્રાફી' માટે પ્રકાશની યોગ્ય દિશા નક્કી કરી લેવાં જોઈએ.

આડશ બનાવવાની પ્રક્રિયા દરરોજ સવારે અને તે પણ બચ્યાંને એક-બે વાર ખોરાક અપાઈ જાય પછી જ ચાલુ કરવી; જેથી બચ્યાં ભૂખ્યાં ન રહે તથા મા-બાપ વિના તેમને બપોરનો આકરો તાપ સહન ન કરવો પડે. દરરોજ ૪૫ મિનિટથી વધુ સમય આ કામ માટે ન ફાળવવો. ધીરે ધીરે આડશ ઊભી કરીએ તો પક્ષીઓ તેનાથી ટેવાઈ જાય છે. વળી, બની ગયા પછી પણ આડશનો ઉપયોગ તરત શરૂ ન કરવો. તેની ઉપસ્થિતિથી પક્ષીઓને ટેવાવા દેવા. રહેઠાણની જગ્યા અનુસાર આડશ ભેખડોમાં, વૃક્ષમાં કે હોડીમાં પણ કરવી પડે. આડશ બનાવવાના કોઈ પણ તબક્કે એવું લાગે કે પક્ષી હેરાન થઈ રહ્યું છે તો આપણું કાર્ય ત્યાં જ સમેટી લેવું. અવલોકન નોંધ કરતાં પક્ષીઓના યોગ-ક્ષેમ વધુ મહત્ત્વનાં છે.

માળા સિવાયની ઋતુમાં પણ શિકારી પક્ષીઓનું અવલોકન રસપ્રદ હોય છે. યાયાવર શિકારી પક્ષીઓના આગમનથી તેમની કુલ સંખ્યામાં ૩ ગણો વધારો થાય છે. તેમની ઊડાન, શિકાર કરવાની રીત, ખોરાક લેવાની રીત બધું જ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે એક આહ્વાદક ખજાનો બની રહે છે.

રિશાદ નવરોજી

સ્ત્રોત : 'India through its Birds';

સંપાદક : ઝફર ફતેહઅલી

કાસમ તથા વેકરિયાના સરપંચ બુધાભાઈ પટેલ મારી સાથે હતા.

જામનગરના નરામાં આવેલાં મીઠાનાં અગરમાં ઉત્તરી કીચડિયો (Red Knot) તથા તેનાથી દસ ફૂટના અંતરે સામાન્ય ઢોંગીલી (Common Ringed Plover) જોવા મળ્યાં. ઉત્તરી કીચડિયાની કદાચ આ પ્રથમ નોંધ હોય. કોઈ પક્ષીપ્રેમીએ તેને જોયો હોવાનો અને તસવીર લીધાનો કોઈ અહેવાલ વાંચવા કે જાણવા મળ્યો નથી.

ત્રિમિટ, ઇન્સ્કિપ અને ઇન્સ્કિપના પુસ્તકમાં તેના વ્યાપને જોતા ગુજરાતમાં જોવા મળતો હોવાની નોંધ નથી. (ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્યએ નરામાં ૧૯૮૨-૮૩ દરમિયાન ઉત્તરી કીચડિયાની નોંધ કરી તેનો સૌરાષ્ટ્રના પક્ષીઓની યાદીમાં સમાવેશ કર્યો હતો. - સં.)

૨૪૭ની નોંધપોથી

૩-૬-૧૦ વિરમગામનું તળાવ

અહીં પ્રજનન-પોશાકમાં શ્વેતનેણ કીચડિયો (Broad-billed Sandpiper), કાળાપેટ કીચડિયો(Dunlin), કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint), ઊજળાપગ કીચડિયો (Temminck's Stint), કાળો રાતાપગ (Spotted Redshank) જોવા મળ્યાં.

ભાસ્કરપુરાથી નર્મદા કેનાલની ઉત્તરમાં આવેલ કારેલીગામ પાસેના જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં મટિયો લટોરો (Rufous-backed Shrike), પીળી પાનબગલી (Yellow Bittern), કાળી પાનબગલી (Black Bittern) જોવા મળ્યાં.

સાંજના ૪ વાગે જસદણ થઈ હિંગોળગઢ પહોંચ્યા. અહીં નવરંગ (Indian Pitta) ઉપરાંત પોપટ જેવી વાંકી ચાંચ ધરાવતો ખેરખટ્ટો (Indian Treepie) જોવા મળ્યો. સાંજના ૮ વાગે ધારી પહોંચ્યા.

૪-૬-૧૦

આ દિવસે આરંભ કરેલા પક્ષીનિરીક્ષણમાં

અમારી સાથે ડાંગરભાઈ ઉપરાંત રસિકભાઈ ચાવડા, ઇકબાલભાઈ દલ (દલભાઈ) જોડાયા.

અમે દલખાણિયા ગામની દક્ષિણે આવેલ પાણિયાકૂઈના મહેસૂલી વિસ્તારમાં નવરંગ ઉપરાંત નારંગી કસ્તૂરો (Orange-headed Thrush), શ્યામશિર કસ્તૂરો (Eurasian Blackbird) જોયા. શ્યામશિર કસ્તૂરાને જોવા માટે ઘણી રાહ જોવી પડી. અહીંના વન કર્મચારીઓનું કહેવું હતું કે ગીરના પ્રતિબંધિત વિસ્તારમાં આ પક્ષી પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે અને તે પ્રજનન પણ કરે છે. અહીં એ વાત યાદ અપાવવા જેવી છે કે શ્રી ડાંગરભાઈએ થોડાક દિવસ પછી અંદરના પ્રતિબંધિત વિસ્તારમાં આ પક્ષીનો એક માળો શોધી કાઢ્યો હતો. જો કે, ઘૂંકિયાએ (Greater Coucal) તેનો માળો વિખેરી નાંખ્યો હતો. સાથે સાથે, જંગલ ખાતાના ઉચ્ચ અધિકારીઓએ ગુજરાતનાં પક્ષીપ્રેમીઓને એકઠા કરી આ વિસ્તારનો ફરી સર્વે કરવો જોઈએ. કદાચ આ પ્રતિબંધિત વિસ્તારમાંથી કંઈક નવીન જોવા મળી જાય.

૫-૬-૧૦

કાંગસા (ઘાટી) ગામની પૂર્વમાં આવેલ ભાનુભાઈના ખેતરની આસપાસ કરવામાં આવેલ પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન તલિયો તેતર (Painted Francolin), તેતર (Grey Francolin), વર્ષા લાવરી (Rain Quail), વન ભડકિયું (Jungle Bush-Quail), વગડાઉ ભડકિયું (Rock Bush-Quail), પીળાપગ બિલ બટેર (Yellow-legged Buttonquail), રાખોડીપગ બિલ બટેર (Common Buttonquail), લક્કડખોદ (Yellow-fronted Pied-Woodpecker), વન કશ્યો (Common Woodshrike), મોટો કશ્યો (Large Cuckoo-Shrike), શ્યામશિર કશ્યો (Black-headed Cuckoo-Shrike), કાબરો રાજલાલ (White-

bellied Minivet) જોવા મળ્યાં.

૬-૬-૧૦

ખોડિયાર (ઘાટી) ગામની આસપાસ કરવામાં આવેલ પક્ષીનિરીક્ષણ દરમ્યાન ચાતક (Pied Crested Cuckoo), મોટો ચકવો (Great Stone Plover), નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover), નાનું તેજપર (Small Pratincole) જોવા મળ્યાં.

એજ દિવસે મોરઝર ગામના પક્ષીપ્રેમી ભરતભાઈ પટેલના ખેતરમાં અમને સોનેરી શોબિગી (Marshall's Iora), અધરંગ (Tickell's Blue-Flycatcher), કાબરો રાજાલાલ, સિરકીર (Sirkeer Cuckoo) જોવા મળ્યાં.

૭ જૂનના દિવસે પક્ષીપ્રેમી મિત્રો પાસેથી વિદાય લઈ ભાવનગર, તારાપુર, નડિયાદ, ગોધરા થઈ દેવગઢબારિયા પહોંચ્યા. અહીં ગામની પૂર્વમાં આવેલ કુંદાવાડા ગામ પાસે આવેલાં ઝરણાં પાસે નવરંગ,

રાખોડી ચિલોત્રો (Indian Grey Hornbill), વન ભડકિયું જોવા મળ્યાં.

૮-૬-૧૦

સાંજના રતનમાળના પીપરગોટા ગામની પૂર્વમાં આવેલ મહાદેવના નાનકડા મંદિર પાસે બપૈયો (Brain Fever Bird), ભારતીય કૂલુકંઈ (Indian Cuckoo), સફેદપેટે કોશી (White-bellied Drongo), ભીમરાજ (Greater Racket-tailed Drongo) જોવા મળ્યાં. રાત્રિના ખૂબ જ વરસાદ વરસતાં બીજા દિવસે વહેલી સવારે પક્ષીનિરીક્ષણ કરવું મુશ્કેલ હતું. એ જ દિવસે અહીં પક્ષીનિરીક્ષણનો કાર્યક્રમ સ્થગિત કરી ડેડિયાપાડા તરફ પ્રવાસ આગળ વધાર્યો. સાંજના કેવડિયા કોલોની પહોંચી ગયા.

રાજપીપળા શહેરની દક્ષિણ દિશામાં વહેતી કરજણ નદીના કિનારે આવેલી કેળાની વાડીઓમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. શોબિગી (Common Iora), ફૂલકી

* પક્ષીઓ માટે ચાંચ હાથનું કામ કરે છે. તેના વડે પક્ષી વસ્તુઓને પકડી શકે છે, વણાટ કરી શકે છે, ટાંકા લઈ શકે છે, બચ્ચાંને ખવરાવી શકે છે, શિકાર કરી શકે છે અને પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે. ચાંચ એક ઓજાર પણ છે જેનો ઉપયોગ પક્ષી હથોડી, ચીપિયા, ચીમટા, કાતર, હૂક, ભાલા કે ગળણી તરીકે કરે છે !

* પક્ષીઓના પગ પણ ભાતભાતના હોય છે. પગ વડે તેઓ દોડે છે, ડાળ કે તાર પર બેસે છે, ખંજવાળ કરે છે. પાણીમાં ચાલે છે, તરે છે અને પકડે છે. આક્રમણ કે રક્ષણ માટે પણ પગનો ઉપયોગ કરે છે. પહેલી આંગળી આપણા અંગૂઠાને મળતી આવે છે અને પાછળ હોય છે. બીજી અંદરની બાજુ; તેમાં બે હાડકાં હોય છે. ત્રીજી વચ્ચે હોય, તેમાં ત્રણ સાંધા હોય છે. ચોથી આંગળી બહારની બાજુ. તેમાં ચાર સાંધા હોય છે.

જે પક્ષીઓ ડાળી કે તાર પકડીને બેસે છે અને ધરતી પર ઠેકડા મારતાં ચાલે છે તેમની પાછળની આંગળી લાંબી હોય છે જેથી તેઓ ડાળીને સજ્જડ પકડી શકે છે. બતકનાં આગલાં ત્રણ આંગળાં ચામડી વડે જોડાયેલાં હોય છે. પાછલી આંગળી ભાગ્યે જ નજરે ચડે છે. કબૂતર અથવા નડી બગલાને પાતળાં, વચ્ચે પહોળી જગ્યા રહે તેવાં આંગળાં હોય છે જેથી તેઓ નરમ કાદવમાં ઊતરી જતા નથી. ખેતરાઉ ધરતીના ચંડૂલ અને ધાનચીડી જેવાં પક્ષીઓને પાછલી આંગળી ઘણા લાંબા નખવાળી હોય છે જેથી તે ધરતીની પકડ લઈ શકે છે. અબાબીલનાં આગલાં આંગળાં સાથે જોડાયેલાં હોય છે. લક્કડખોદનાં આંગળાં જોડીમાં હોય છે.

લેખક : જમાલ આરા

સ્રોત : 'પક્ષીજગત'

પ્રકાશક : નેશનલ બૂક ટ્રસ્ટ, ૧૯૭૦

લલેડી (Rufous-bellied Babbler), સીટીમાર લલેડી (Quaker Tit-Babbler), પચરંગી શક્કરખોરો (Purple-rumped Sunbird), ફૂલરાજ (Crimson Sunbird), ટપકલી લલેડી (Spotted Babbler), શ્વેતનેણ બુલબુલ (White-browed Bulbul) વગેરે જોવા મળ્યાં.

એ જ દિવસે રાજપીપળા પૂર્વ વનવિભાગની ઓફિસમાંથી ડેડિયાપાડાના અભયારણ્યમાં પક્ષીઓનું નિરીક્ષણ કરવા જરૂરી પરવાનગી મેળવી સાંજ સુધીમાં ડેડિયાપાડા પહોંચી ગયા અને રહેવાની વ્યવસ્થા પણ ગામમાં જ ગોઠવી.

૯-૬-૧૦

વહેલી સવારે અભયારણ્યમાં પ્રવેશ મેળવી પક્ષીનિરીક્ષણનો આરંભ કર્યો. અહીં અમને ફૂલરાજ, ભીમરાજ, પચરંગી શક્કરખોરો, પીળી ચોટીલી રામચકલી (Black-lored Yellow Tit), નારંગી કસ્તૂરો, ટપકીલી લલેડી, હરિતભાલ હરેવો (Jerdon's Chloropsis), શ્યામશિર પીળક (Black-headed Oriole), રાખોડી ચિલોત્રો, નાની રાખોડી કોયલ (Indian Plaintive Cuckoo), ભારતીય ફૂલકંઠ, રાખોડી અબાબીલ-લટોરો (Ashy Woodswallow) જોવા મળ્યાં.

૧૦-૬-૧૦

વહેલી સવારે ડેડિયાપાડાથી નીકળી નિઝર, વ્યારા થઈ વઘઈ પહોંચ્યા. અહીં જોવા મળેલ પક્ષીઓ આ પ્રમાણે છે :

શામા (White-rumped Shama), નારંગી કસ્તૂરો, ભીમરાજ, કાળીપીઠ સોનેરી લક્કડખોદ (Black-shouldered Woodpecker), વગેરે.

૧૧-૬-૧૦

વઘઈ થઈ સાપુતારા જતા રસ્તામાં મોટો લક્કડખોદ (Indian Great Black Woodpecker)

જોવા મળ્યો. ભારે વરસાદની આગાહીના કારણે ૧૨ જૂનના દિવસે અમદાવાદ આવવા પરત થયા.

૧૫-૬-૧૦

પરિએજ (જિ. ખેડા)ના તળાવમાં સુરંગી પાનબગલી (Chestnut Bittern) જોવા મળી.

૧૭-૬-૧૦

ગોધાવી (સાણંદ)ના તળાવમાં કાળી પાનબગલી જોવા મળી. આ પક્ષી બે વર્ષ પહેલાં આ જ જગ્યાએ જોવા મળેલ. અહીં બે પક્ષી હોવાથી કદાચ આ જ જગ્યાએ પ્રજનન કરતું હોય.

રજની ત્રિવેદી,

૨૨ સી, મંગલદીપ ફ્લેટ્સ, જોધપુર ગામ પાસે,
સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

નાના ચંડૂલનો માળો

તા. ૧૨-૧૧-૧૦ના રોજ અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી સાથે જામનગરના ઢીંચડા જળાધારિત વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. અહીં એક નાના ચંડૂલ(Sykes's Crested Lark)ને ચાંચમાં ખોરાક લઈને ચકરાવા લેતા જોયું. થોડે દૂર જઈને તેનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાયું કે નજીકમાં જ તેનો માળો હતો અને તેમાં એક બચ્ચું હતું. મુખ્યત્વે માર્ચથી સપ્ટેમ્બરમાં પ્રજનન કરતા આ પક્ષીનો માળો નવેમ્બરમાં જોઈને આશ્ચર્ય થયું.

જામનગરમાં નાનો ટીસો

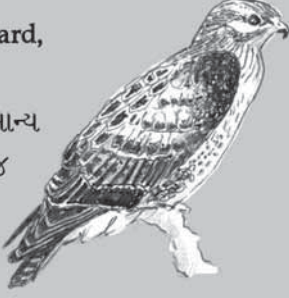
તા. ૩૧-૧૦-૧૦ના રોજ અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી અને સ્વદીપસિંહ જાડેજા સાથે જામનગર-કાલાવડ રોડ પર આવેલા પસાયા ગામ પાસે એક શિકારી પક્ષી ઊડતું જોયું. તેની તસવીરો પાડીને જોતાં માલૂમ થયું કે તે નાનો ટીસો (Common Buzzard) હતો. તેની ઓળખની ખાતરી કરવા માટે શ્રી પ્રસાદ ગણપુલે અને શ્રી નીરવ ભટ્ટના આભારી છીએ. જામનગર જિલ્લામાં આ તેની પ્રથમ નોંધ હોઈ શકે.

નાનો ટીસો

(Common Buzzard,
Buteo buteo)

નામથી સામાન્ય

પણ આમ ખૂબ જ
અસામાન્ય એવો
આ ટીસો આ
ગોત્રનાં અન્ય
સભ્યોની જેમ

શરીરે ભરાવદાર તથા પ્રમાણમાં ટૂંકી પૂંછડી તથા પાંખોવાળો હોય છે. હિમાલયમાં પ્રજનન કરે છે અને શિયાળામાં દ્વિપક્વપીય ભારતખંડમાં ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં ઊતરી આવે છે. વાડ-વગડામાં એક જગ્યાએ બેસી રહેવાનું પસંદ કરે છે. અન્ય શિયાળુ ટીસો જે શિયાળુ ટીસા (Long-legged Buzzard) તરીકે જ ઓળખાય છે તેના કરતાં સામાન્ય ટીસો નાનો છે. તેના દેખાવમાં એટલું વૈવિધ્ય છે કે ઓળખ અઘરી છે. તેની ઉડાન મહેનતકશ અને ઓછી ચપળ લાગે પણ એક વાર ઊંચે ચડી જાય પછી ગરુડની જેમ ચકરાવા લીધા કરે.

જામનગરમાં વિરલ યુરોપની

સોનેરી બાટણ

તા. ૨૪-૧૦-૧૦ના રોજ પ્રસાદભાઈ ગણપુલે, રોહિતભાઈ ગણપુલે અને અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી સાથે દ્વારકાની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. અહીં નાગેશ્વર પાસેના દરિયાકાંઠે આવેલ એક કાદવિયા વિસ્તારમાં એક સોનેરી બાટણ (*Pacific Golden Plover, Pluvialis fulva*) જોઈ. દૂરબીન વડે ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતાં તેની બાજુમાં બીજી એક બાટણ જોઈ જે મહદ અંશે સોનેરી બાટણ જેવી જ પણ બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતાં થોડી અલગ દેખાતી હતી. તેની સોનેરી બાટણ સાથે સરખામણી કરતાં માલૂમ થયું કે, તેની ચાંચ સોનેરી બાટણ કરતાં જાડી અને ટૂંકી, ડોક જાડી અને ટૂંકી, પગ ટૂંકા, પાંખનો નીચેનો ભાગ (underwing coverts) સફેદ અને બગલ (axilla) સફેદ હતાં. આ અવલોકનોના આધારે તેમજ તેની તસવીરો પરથી તે યુરોપની સોનેરી બાટણ (European Golden-Plover, *Pluvialis apricaria*) હોવાની ખાતરી થઈ.

યુરોપની સોનેરી બાટણ એ ભારતીય ઉપખંડમાં રખડુ પ્રવાસી છે અને ફક્ત ભારત અને પાકિસ્તાનમાં નોંધાયેલું છે. પાકિસ્તાનમાં બલુચિસ્તાન અને સિંધમાંથી

જામનગરની આસપાસ કેટલીક અસામાન્ય વાબગલીઓ (Terns)ની નોંધ

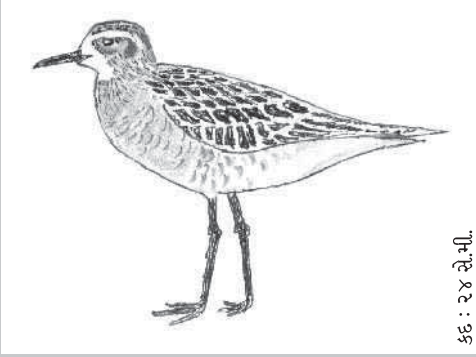
વાબગલીનું નામ	તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા	સાથી પક્ષીનિરીક્ષક
લડાખી વાબગલી (Common Tern)	૧૫-૧૦-૨૦૧૦	બેડી બંદર પાસે	૧	વત્સલ ત્રિવેદી
દરિયાઈ વાબગલી (Sandwich Tern)	૨૪-૧૦-૨૦૧૦	પોશીત્રા	૧	પ્રસાદભાઈ ગણપુલે, રોહિત ભાઈ ગણપુલે,
સફેદગાલ વાબગલી (White Cheeked Tern)	૨૪-૧૦-૨૦૧૦	પોશીત્રા	૩	પ્રસાદભાઈ ગણપુલે, રોહિતભાઈ ગણપુલે, અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી

મૌલિક વૃ૩

સોનેરી બાટણ

(Pacific Goden Plover)

ટિટોડી કુળનું આ પક્ષી શિયાળુ મુલાકાતી છે. તેના પિત્રાઈ મોટી બાટણ (Grey Plover) કરતાં થોડું નાનું આ પક્ષી ઉત્તરના ઠંડા પ્રદેશોમાંથી શિયાળો ગાળવા અહીં આવે છે. મહદંશે ટોળામાં રહેતાં આ પક્ષીઓ દરિયાકિનારે અને ક્યારેક અંતરિયાળ જળાશયો પાસે દેખાય છે.

ક્રે : ૨૪ સો.મી.

તેના આછા બદામી - સફેદ શરીર ઉપર વાંકિયાની ભાત ધ્યાનાકર્ષક હોય છે. મોટી બાટણમાં જે વળિયાં ધોળાં હોય છે તે સોનેરી બાટણમાં સોનેરી રંગનાં. પ્રજનન ઋતુમાં આ ભાત વધુ ઘેરી બને છે તથા ગાલ, ગળું, છાતી અને પેટાળ કાળાં થઈ જાય છે. શિયાળો ઊતરતાં ક્યારેક આ પોશાકમાં, કેટલાંક પક્ષીઓ મળી આવે છે. તેઓની લોંકી લેતી સામૂહિક ઉડાન મનમોહક હોય છે.

મોટી બાટણ કરતાં ઓછી સંખ્યામાં જોવા મળતી આ બાટણ તેની જેમ એકલ-દોકલ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. કાળા પગમાં મોટી બાટણમાં હોય છે તેવી પાર્શ્વ આંગળી (hind toe)નો અભાવ જોવા મળે છે.

તથા ભારતમાં આસામ, ઉત્તર પ્રદેશ અને કચ્છમાંથી તેના નમૂના મળેલ છે. શ્રી અસદ અખ્તર અને શ્રી જે. કે. તિવારીએ તેને કચ્છમાં ૧૯૯૧માં કડી પહેરાવેલી. આ સિવાય તેની કોઈ અન્ય નોંધ પ્રકાશિત થઈ હોવાનું જણાતું નથી. તે દેખાવે મોટે ભાગે સોનેરી બાટણ જેવું જ હોવાથી પક્ષીનિરીક્ષકના ધ્યાન બહાર ગયું હોય તેવું બની શકે.

ડૉ. મૌલિક વૃઃ,
ક્ષિતિયોલોહ વિભાગ,
એમ. પી. શાહ મેડિકલ કોલેજ, જામનગર-૩૬ ૧૦૦૧

કાબરનો માળો

કાઈસ્ટ કોલેજની બાયોટેક લેબની બારીમાં કાબર (Indian Myna) નિયમિત પ્રજનન કરે છે. દર વખતે એકને એક માળાનો ઉપયોગ થાય છે. વર્ષમાં કદાચ ચારથી પાંચ વખત! નોંધનીય બાબત એ હતી કે તે પ્લાસ્ટિકની કોથળી, લીમડાનાં લીલાં પાન અને Weeping Tree, *Ficus benjamin*નાં પાનનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. કદાચ જીવાતોથી બચવા. તેના વડે ફૂગથી પણ રક્ષણ મળી શકે.

હોલીનાં ઈંડાંનો શિકાર

રાત્રિના લગભગ નવ વાગ્યે ફળિયામાંથી ચકલીનો અવાજ આવતા બહાર જોવા ગયા. હોલી (Little Brown Dove)ની પાંખનો ફફડાટ થતા ત્યાં ધ્યાન ગયું. મીટર બોક્સ ઉપર તેનો માળો હતો. તેની ઉપર 'કેટ સ્નેક' (બિલ્લી સાપ)ની એક જોડ લટકતી હતી. તેમાંથી જે મોટો હતો (કદાચ માદા હોય) તે માળામાં ઊતર્યો અને એક પછી એક એમ બન્ને ઈંડાં આરોગી ગયો. હોલી તો સાપને જોતાં જ ઊડી ગઈ હતી. સાપને બહુ ખલેલ ન પડે તે રીતે પકડી યોગ્ય જગ્યાએ છોડી મૂક્યા.

રાજદીપ ઝાલા
૩૮ બી, પર્ણકુટિ સોસા., કાલાવડ રોડ, રાજકોટ

રાજન જાદવ
૪૭, સત્યમ પાર્ક, નાના મવા રોડ, રાજકોટ

સાણંદ પાસે મળતાવડી ટિટોડી

સાણંદ તાલુકાના, ચરલ પાસેની પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork)ની માળાવસાહતની મુલાકાત લેવા જતા હતા ત્યારે સાણંદ નજીક બોળ અને શિયાવાડા ગામને જોડતા રસ્તાથી ૩૦ મી. દૂર પાણી ભરાયેલા અને વણખેડાયેલા વિસ્તારમાં પક્ષીઓનું એક ટોળું જોયું.

પહેલી નજરે ટીલિયા (Ruff) જેવું લાગ્યું, પણ ધ્યાનથી જોતાં તે ૫૮ મળતાવડી ટિટોડી (Sociable Lapwing)નું જૂથ હતું. આ જગ્યાથી આશરે ૧૫૦ મી. દૂર આવા જ બીજા ખાબોચિયા પાસે બીજી ૩૨ મળતાવડી ટિટોડી હતી.

૧૯૮૮-૮૯માં એક અભ્યાસ અંતર્ગત થોળ પક્ષી અભયારણ્ય પાસે ૩૦ જેટલી મળતાવડી ટિટોડીની નોંધ થઈ હતી. તે પછીનાં બે વર્ષોમાં એક આંકડામાં દર્શાવાય તેટલી સંખ્યામાં તે નોંધાતી હતી પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં માંડલ વિસ્તારમાં આ રખડુ (vagrant) કહેવાતું પક્ષી હવે નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી બની ગયું હોય તેમ લાગે છે.

પહેલાંની ક્વચિત્ નોંધની સામે હાલનાં વર્ષોમાં થતી તેની નિયમિત નોંધ એ પણ દર્શાવે છે કે, પક્ષીનિરીક્ષણમાં વધુ ને વધુ લોકો ભાગ લેતા થયા છે. સાથે સાથે નવી ક્ષેત્ર-માર્ગદર્શિકાઓ (fieldguide) તથા દૂરબીનોનો ફાળો તો ખરો જ.

કહેવાતી દુર્લભ (rare) તથા રખડુ પક્ષીજાતિઓ ખરેખર એટલી દુર્લભ ન પણ હોય. સારાં સાધનો તથા વધતી જતી પક્ષીનિરીક્ષકોની સંખ્યાથી તેમનું સ્થાન-મોભો (status) હવે બદલવો પડશે.

અહીં સ્થળ તથા ગામના નામ ખાસ એ હેતુથી આપ્યાં છે કે પક્ષીપ્રેમીઓ તેમને ત્યાં જોઈ શકે. પક્ષીઓ વાહનવ્યવહારથી ખાસ ખલેલ નહોતાં પામતાં – જો કે, એટલો ‘ટ્રાફિક’ ન હતો. પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier) દેખાય તો ઊડી જઈને પાછા બેસતાં.

કંદર્પ કાઠજી,

૧૦, સારથિ રો હાઉસ, ડ્રાઈવ-ઇન રોડ, અમદાવાદ-૫૨

અબાલીના માળાની અસામાન્ય જગ્યા

તા. ૨૩-૯-૧૦ના રોજ સવારે ૧૦ વાગ્યે હું મોઢાવાના દરિયાકાંઠે શાળાનાં બાળકોના એક જૂથ સાથે પ્રકૃતિશિબિરમાં હતો. અમે ધ્રુબુડીના મંદિરે રોકાયા હતા.

મેં ત્યાં વીજળીનો ગોળો ભરાવવાના તાર સાથે લટકતા ‘હોલ્ડર’ પર એક માળો જોયો. મને થયું કે આ કોઈ તારોડિયાનો અથવા અબાલી (Dusky Crag-Martin)નો તરછોડાયેલો માળો છે ૧૫-૨૦ મિનિટના મારા અવલોકન દરમિયાન અબાલી આવ્યું અને માળામાં બેઠું. માળો તો ચાલુ હતો! મેં થોડી તસવીરો લીધી.

ગુજરાતમાં ટપકીલો કસ્તૂરો

૧૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૦ના રોજ મોટી વિરાણીથી ૨ કિમી દૂર આવેલા ભારાપુર ગામ ખાતે એક ટપકીલો કસ્તૂરો (Mistle Thrush, *Turdus viscivorus*) જોવા મળ્યો. આ પક્ષી એક ખેતરમાં જોવા મળ્યું હતું. આ નિરીક્ષણ વખતે મારી સાથે દિલ્હીના એક પક્ષીનિરીક્ષક શ્રી નોની સરન પણ હતા.

ટપકીલો કસ્તૂરો હિમાલયનું પક્ષી છે. અહીં કચ્છમાં તે પથભ્રષ્ટ થઈને આવી ગયું હોય તેવું માની શકાય. હિમાલયમાં આ શિયાળાની આકરી ઠંડીના કારણે પણ કેટલીક પક્ષી પ્રજાતિઓએ વધુ દૂર સ્થળાંતર કર્યું હોય તેવું બની શકે.

ગુજરાતમાં ટપકીલા કસ્તૂરાની આ સર્વપ્રથમ નોંધ છે.

વૈભવ મિશ્રા

સેન્ટર ફોર ડેઝર્ટ એન્ડ ઓશન (CEDO)
મુ. પો. મોટી વિરાણી, તા. નખત્રાણા, જિ. કચ્છ

ટપકીલી નાયણ અંગે ટિપ્પણી

‘વિહંગ’ વર્ષ ૪, અંક-૧, જાન્યુઆરી-માર્ચ ૨૦૧૦ના અંકમાં ‘નિરીક્ષણ નોંધ’ અંતર્ગત કેટલાંક

નોંધનીય નિરીક્ષણો છપાયાં છે, જેના કેટલાક મુદ્દાઓ વિશે અહીં માત્ર ધ્યાન દોર્યું છે.

(૧) ‘નીલપંખાના માળાની નોંધ,’ સૂરજ પી. જોશી, મેહુલ ડુડિયા (પા. નં. ૩૩) : આ આખી નોંધમાં નીલપંખાનો માળો જોવા મળ્યો એ સિવાય નીલપંખાના માળા વિશે કોઈ જ વિગત નથી.

એ જ નોંધમાં ટપકીલી નાચણ (White-throated Fantail Flycatcher, *Rhipidura albicollis*)ના ચાર માળા જોવા મળ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જો આ પક્ષીની ઓળખ સારી હોય તો આ એક અગત્યની નોંધ અને પ્રજનન કહેવાય. કારણ કે, આ પક્ષી બરડા અભયારણ્યમાં કે સૌરાષ્ટ્રમાં જોવા મળ્યાનો કોઈ પણ ક્ષેત્ર માર્ગદર્શિકા (field-guide)માં કે શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીના ‘Birds of Saurashtra’માં ઉલ્લેખ નથી. વિશ્વ પ્રકૃતિનિધિ (WWF) – સૌરાષ્ટ્ર શાખા (રાજકોટ) દ્વારા ૧૯૮૨-૮૩ દરમિયાન છપાયેલ ‘Checklist of Birds in Gir Forest’માં પણ ટપકીલી નાચણનો ઉલ્લેખ નથી. આ પક્ષીયાદી સ્વ. શિવરાજકુમાર ખાયર, સ્વ. પ્રો. આર. એમ. નાયક, શ્રી લવકુમાર ખાયર, શ્રી લાલસિંહ રાઓલ અને શ્રી પ્રદીપ પંડ્યાની જહેમતથી તૈયાર થયું હતું; સ્વ. અરુણકુમાર બેનર્જી તથા મેં વિષયવસ્તુ સંદર્ભે થોડી મદદ કરી હતી.

૫-૬ જૂન ’૧૦ દરમિયાન યોજાયેલ ‘પિટ્ટા વોચ’ કાર્યક્રમ દરમિયાન ટપકીલી નાચણ તુલસીશ્યામ તેમ જ હનુમાનગાળા વિસ્તારમાં (પૂર્વ ગીર) જોવા મળ્યાનો ઉલ્લેખ ‘વિહંગ’ વર્ષ ૪, અંક ૨૦૧૦ તથા ‘Fiamingo’: ૨૨, ૨૦૧૦માં કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી અશોક મશરૂ (રાજકોટ) સાથે વાત કરતાં એમણે જણાવ્યું કે તેમણે આ પક્ષી ગીરના જંગલમાં ઘણી વખત જોયું છે. જૂન ૨૦૧૦ના ‘પિટ્ટા વોચ’ કાર્યક્રમમાં તેઓ પણ સાથે હતા. શ્રી પ્રસાદ ગણપુલે (મોરબી)ના જણાવ્યા મુજબ એમણે આ પક્ષી સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં ચોક્કસપણે જોયું નથી. ખાસ કરીને સૂરજ જોશી અને

મેહુલ ડુડિયાના બરડા અભયારણ્યની વિશેષ નોંધ બાબતે ડૉ. મૌલિક વરૂ (જામનગર) સાથે વાત કરતાં એમણે જણાવ્યું કે, શ્રી જોશી અને ડુડિયાએ ૨૦૧૦માં પણ આ જગ્યાએ નાચણના એકથી વધુ માળા શોધ્યા હતા અને પોતે (મૌલિક વરૂ) માળાની અને પક્ષીઓની ‘વીડિયોગ્રાફી’ પણ કરી છે. એમના કહેવા પ્રમાણે આ પક્ષીઓ શ્વેતભ્રૂ નાચણ (White-browed Fantail Flycatcher, *Rhipidura aureola*) જ હતાં અને ટપકીલી નાચણ તો ચોક્કસ ન હતાં.

આમ બરડા અભયારણ્ય તેમજ ગીરના જંગલમાં ટપકીલી નાચણની હાજરી વિશે મોટો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. આ માટે સારી તસવીરના સ્વરૂપમાં એક પ્રમાણની જરૂરિયાત છે. દરમિયાન આ પક્ષીની ઓળખમાં કે આ નોંધ છપાયા સુધીમાં કોઈ તબક્કે કોઈ પણ ભૂલ નથી થઈ તેની ખાતરી કરવી જોઈએ. બંને પક્ષીજાતિનાં ચિત્રો એક સાથે સરખાવી, તેને જુદા પાડતાં લક્ષણો સ્પષ્ટ દર્શાવવામાં આવે તો ઓળખમાં ભૂલો થવાની સંભાવના ઘટાડી શકાય.

(૨) ભાવનગરમાં પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork)ની માળા-વસાહત આ વર્ષે ન બની – ડૉ. ઇન્દ્ર ગઢવી (પાન ૪૦) : આખી નોંધને અંતે ફ્લોરિડાના પક્ષીશાસ્ત્રી જેમ્સ કુશલાતના અમેરિકન વ્હાઈટ આઇબીસ ઉપર સંશોધનનો નિષ્કર્ષ ટાંકતાં લખ્યું છે કે, “દુષ્કાળનાં વર્ષોની સરખામણીએ સુકાળનાં વર્ષોમાં માળા બનાવતાં અને પ્રજનનક્રિયા પૂર્ણ કરતાં પક્ષીઓની સંખ્યા ૩૫ ગણી વધારે જણાઈ હતી.”

અમેરિકન પક્ષીશાસ્ત્રીનો નિષ્કર્ષ ટાંક્યા પછી ભાવનગરની ઢોંક-વસાહતમાં અત્યાર સુધીમાં આવી કોઈ ઘટના બન્યાનો ઉલ્લેખ લેખકે કર્યો નથી. જો આવું આપણે ત્યાં પણ થતું હોય તો દુષ્કાળ એ શ્રાપ નહીં પણ આશીર્વાદ કહેવાય. જો સામાન્ય સંજોગોમાં ઢોંકના ૧૦૦ માળા થતા હોય તો, દુષ્કાળ પછીના સુકાળના વર્ષમાં “૩૫ ગણા”ના હિસાબે ૩૫૦૦ માળા થવા

નાચણ

ગુજરાતમાં બે પ્રકારની નાચણ જોવા મળે છે. શ્વેતભ્રૂ નાચણ (White-browed Fantail Flycatcher) અને ટપકીલી નાચણ (White-throated Fantail Flycatcher, જૂનું અંગ્રેજી નામ : White-spotted Fantail Flycatcher). શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીએ તથા શ્રી લાલસિંહભાઈએ શ્વેતભ્રૂ નાચણને માત્ર 'નાચણ' સંબોધી છે, જેથી થોડી ગેરસમજણ થઈ શકે એટલે ટપકીલી નાચણથી જુદી પાડવા અહીં તેને શ્વેતભ્રૂ (ભ્રૂ એટલે ભમ્મર) નાચણના નામે સંબોધી છે.

ચકલી જેટલા આ માખીમાર (flycatcher) કુળનાં પક્ષીઓ કાળા-ધોળા રંગોના સમન્વય, સુંદર મજાનો અવાજ, સતત પંખાકારે ફેલાતી પૂંછડી તથા અવિરત ફરતી-ઘૂમતી-ગાતી દેહકાયાને લીધે ખૂબ જ

આકર્ષક લાગે છે. શ્વેતભ્રૂ નાચણને જાડા પટા જેવી સફેદ ભમ્મર કપાળથી શરૂ થઈને છેક બોચી સુધી જાય છે. જ્યારે ટપકીલી નાચણની ભમ્મર પાતળી અને ટૂંકી હોય છે. શ્વેતભ્રૂને પડખાંમાં થોડાં સફેદ ટપકાં છે જ્યારે ટપકીલી નાચણને નામ પ્રમાણે ધુમાડિયા રંગની છાતી પર ઘણાં સફેદ ટપકાં હોય છે.

ટપકીલી નાચણ સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છમાં જોવા મળતી નથી તેમ પ્રકાશિત સાહિત્યમાં દર્શાવ્યું છે.

શ્વેતભ્રૂ નાચણ કચ્છમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. અન્ય પ્રદેશોમાં બંને નાચણ ખાસ કરીને ઝાડ-પાનવાળા વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે.

શ્રી ભવભૂતિભાઈએ ટિપ્પણીમાં નિર્દેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્રમાંથી ટપકીલી નાચણની તસવીર સાથેની નોંધ તેના તે પ્રદેશમાંના વ્યાપને વધુ સ્પષ્ટ કરશે - એટલે આવકાર્ય છે. -- સં

શ્વેતભ્રૂ નાચણ

ટપકીલી નાચણ

કદ (Size)	૧૮ સેમી	૧૯ સેમી
ભમ્મર (Eyebrow)	સફેદ, જાડી અને લાંબી	પાતળી અને ટૂંકી
કપાળ (Forehead)	સફેદ	કાળું
ગળું (Throat)	કાળું, આસપાસ ઊભી સફેદ લીટીઓ	સફેદ
છાતી (Breast)	સફેદ	રાખોડી કાળી અને તેમાં સફેદ ટપકાં
પેટાળ (Underparts)	સફેદ	સફેદ
પાંખ (Wings)	સફેદ ટપકાવાળી	સફેદ ટપકા વગરની

જોઈએ. આવું ભાવનગરની માળા વસાહતમાં ક્યારેય પણ થયું હોય એવું મારી જાણમાં નથી. ભાવનગરની ઢોંક-વસાહત અંદાજે ૧૦૦ વર્ષ કરતાં પણ જૂની છે. અને ૧૯૭૯થી ૨૦૧૦ સુધી દર વર્ષે માળાની સંખ્યાની મેં નોંધ રાખી છે. આ સમયગાળા દરમિયાન ઢોંકના માળાની સંખ્યા ક્યારેય ૬૦૦ કરતાં વધી નથી જ. હા, દુષ્કાળ પછીનાં સુકાળના વર્ષમાં માળાની સંખ્યા જરૂર વધે છે જે કદાચ ૩૫ ટકા (percent)ની મર્યાદામાં હોય શકે પરંતુ ૩૫ ગણી (૩૫ times more) ક્યારેય ન હોઈ શકે.

(૩) 'પ્રવૃત્તિવૃત્ત' અંતર્ગત ભાવનગરના સમુદ્રકાંઠે 'ટ્રેકીંગ અને પક્ષીનિરીક્ષણ' - ઇન્દ્ર ગઢવી (પા. ૪૪-૪૬)

“ગોપનાથથી મધુવનનાં લગભગ આખા રસ્તે નીલ કસ્તૂરી (Chestnut-bellied Rock Thrush) જોવા મળ્યો.”

ખરેખર જો લેખકે Chestnut-bellied Rock thrush (*Monticola rufiventris*) જોયો હોય તો સૌરાષ્ટ્ર માટેની એ એક ખૂબ જ મહત્ત્વની નોંધ છે. માત્ર એટલું જ નહીં, આખા રસ્તે એક કરતાં વધારે પક્ષીઓ નોંધાયાં છે જે આ નોંધનું મહત્ત્વ વધારે છે. લેખ અથવા સંપાદકની આ નોંધ ઉપર કોઈ પણ જાતની ટિપ્પણી નથી.

(ઉપરોક્ત નોંધ તથા શ્રી અજિત ભટ્ટની ધારીમાં ઘરઆંગણે જોયેલા નીલ કસ્તૂરાની નોંધ 'વિહંગ' વર્ષ-૪, અંક-૩, પા. ૧૯માં આ ગરબડ થવાનું કારણ છે, બી. સી. એસ. જી. દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી ગુજરાતની પક્ષીયાદીમાં રહેલી ભૂલ. 'Checklist of Birds of Gujarat', ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય તથા અન્ય, ૨૦૦૪માં નીલ કસ્તૂરાનું અંગ્રેજી નામ Blue Rock Thrushને બદલે Chestnut-bellied Rock Thrush તથા લેટિન નામ *Monticola solitarius*ને બદલે *Monticola rufiventris* છપાયેલું છે. 'વિહંગ'માં આ 'ચેકલિસ્ટ'નો સંદર્ભ લઈ

નામ છપાય છે. બંને નોંધમાં જોયેલું પક્ષી Blue Rock Thrush હતું, નહીં કે Chestnut-bellied Rock Thrush. ઉપરની બંને પક્ષીનોંધમાં આ સુધારો કરવો ઘટે. 'ચેકલિસ્ટ'ની નવી આવૃત્તિ પણ સુધારા-વધારા સાથે જલદી પ્રસિદ્ધ થાય તે આવશ્યક છે. - સં.)

ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય,
૧૮, વિશ્વત પાર્ક-૧, જીરોડિયા રોડ, આણંદ ૩૮૮૦૦૧

કચ્છમાં કડી ધરાવતો શાહિન

૨૮ જાન્યુ '૧૦ના રોજ મારી કચ્છના રણની મુલાકાત દરમિયાન મેં એક પુખ્ત શાહિન (Peregrine Falcon)ને બેઠેલું જોયું. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી અમે આ વિસ્તારમાં શાહિનની એક પુખ્ત માદાને નિયમિત જોઈએ છીએ. આ એ જ પક્ષી છે કે બીજું તે નક્કી કરવા અમે નજીક ગયા પણ તે ઊડીને દૂર ક્ષિતિજને પાર જતું રહ્યું. અમે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે આગળ વધ્યાં. ૧૫ મિનિટ પછી અમે તે શાહિનને એક લુહાર (Gadwall) ઉપર ખાતી જોઈ. લુહાર મૃત હતી. આસપાસ એક ચો.કિ.મી.માં કોઈ જળાશય ન હોવાથી અમે માન્યું કે શાહિને તેને હવામાંથી ઊડતી જ પકડી હશે. દુર્ભાગ્યે આ શિકાર જોવાનું અમારું નસીબ ન હતું. શાહિન ખાવામાં મશગૂલ હોવાથી અમે વધુ નજીક ગયા છતાં વિક્ષિપ્ત ન થયું. શાહિન તેના શિકાર પર જેવું ફર્યું કે તેના જમણા પગ ઉપર મને એક ધાતુની કડી દેખાઈ. હું પક્ષી અને આ કડીની નજીક જઈને તસવીરો લઈ શક્યો. કડી પર લખ્યું હતું :

Ring No : N 3053

NARC, POB 45553, ABU DHABI,
UAE

મેં આ તસવીરો 'રેપ્ટર કન્ઝર્વેશન ફાઉન્ડેશન' (આંધ્રપ્રદેશ)ના ડૉ. જે. પ્રણવ રોય તથા હેંદર જાફરને મોકલી. તેઓએ આ વિગતો અબુધાબીની 'અબુધાબી ફાલ્કન હોસ્પિટલ'ના ડાયરેક્ટર ડૉ. માર્ગિટ મુલરને

મોકલાવી. પરિણામે અમને આ શાહિનની રસપ્રદ તથા ઉપયોગી માહિતી મળી.

બચાવોનો બચાવ

આ માહિતી મુજબ આ શાહિન અબુધાબીમાં કોઈ અજાણ્યા વિસ્તારમાંથી આવી ચડ્યું હતું. તેને મે, ૨૦૦૮માં કઝાકિસ્તાનમાંથી કડી પહેરાવી છોડી મુકાયું હતું. તે સમયે પક્ષી અપુખ્ત પોશાકમાં હતું. ડૉ. મુલરે અમને તે સમયની થોડી તસવીર પણ મોકલી આપી. કડી પર કોતરેલા NARCનું આખું નામ છે, 'National Avian Research Centre.'

કડીવાળા શાહિનનું અવલોકન મારા જીવનનું આજની તારીખ સુધીનું સૌથી વધુ સ્મરણીય અવલોકન હતું. આ વિસ્તાર તરફ વધુ લોકોનું ધ્યાન ન જાય તે હેતુથી જગ્યાની વિગતો જાહેર કરી નથી. ત્યાર બાદ અમે તે વિસ્તારમાં અનેક વાર ગયા તથા તે શાહિનને ફરી ફરી જોયું. છેલ્લે ૧૦મી માર્ચ '૧૦ના રોજ જોયું હતું.

હું આ કિસ્સામાં સંકળાયેલા સર્વે પક્ષીવિદોનો તથા જેમની સાથે મેં આ માણ્યું તે મારી પત્ની રિધ્ધિ તથા મિત્ર જય શાહનો આભાર માનું છું.

નીરવ ભટ્ટ,

એચ-૫૨, જી.આઈ.ડી.સી. રહેણાંક વિસ્તાર,

* ઓક્ટોબર અંતથી નવેમ્બરની શરૂઆતમાં 'જીવદયા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ' ખાતેની હોસ્પિટલમાં સનાથળથી પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork)ના ૧૩ બચ્ચાંને બચાવીને લાવવામાં આવ્યાં. રસ્તો બનતો હોવાથી વૃક્ષ કપાઈને આડું પડી ગયેલ અને બધાં બચ્ચાં પડી ગયેલાં. જીવદયા ટ્રસ્ટ દ્વારા તેમને તબીબી સારવાર અપાયા બાદ બીજી જગ્યાએ યોગ્ય પાંજરા બનાવી રાખવામાં આવ્યા. ડિસેમ્બરની ૬ તારીખે વીરપુર પાંજરાપોળની પાછળ તળાવની વચ્ચે આવેલી એક માળાવસાહતમાં છોડી મૂક્યા. અહીં ૪૦ બચ્ચાં બે વૃક્ષમાં અલગ અલગ માળામાં હતાં, જેમની સાથે તે ભળી ગયાં.

* તા. ૩૦-૧૦-૧૦ના રોજ 'ગીતા રાંભિયા ટ્રસ્ટ' દ્વારા દિલ્હી દરવાજા પાસે ૧૦ સમડી બચાવવામાં આવી. તે 'ચીકન' ખાવાથી એકાએક પડી ગઈ હતી, જેમાંથી ૨ મરી ગઈ હતી. જીવદયા ટ્રસ્ટમાં સારવાર આપ્યા બાદ બાકીને ઉડાડી દેવામાં આવી હતી.

કાર્તિક શાસ્ત્રી

અશોકવાડી, પંચવટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

વિજાતીય પોષાક-ભિન્નતા

(sexual dimorphism)

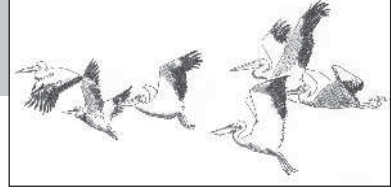
નજીકથી સંકળાયેલી પક્ષીજાતિઓમાં આંતરજાતીય પ્રજનન ન થઈ જાય તે હેતુથી વિજાતીય પોષાક-ભિન્નતા ઉત્ક્રાંત થઈ; એક પક્ષીજાતિની માદા અન્ય પક્ષીજાતિના નર તરફ આકર્ષાય નહીં તે હેતુથી કાળાંતરે નરે જુદાં જુદાં લક્ષણો વિકસાવ્યાં.

આમાંથી કેટલીક જાતિ પોતાનાં પિત્રાઈથી તદ્દન અલગ પડી ગઈ. તેમણે આ વિશિષ્ટ લક્ષણો ગુમાવી દીધાં, કારણ કે આંતરજાતીય સંકરણનો ભય રહ્યો નહીં.

બીજી તરફ, ખાસ કરીને બહુગામી (polygamous) નર ધરાવતી જાતિઓમાં નરના આ

શણગાર વધુ ફાલ્યાં કારણ કે તેમને પ્રજનનમાં અન્ય નર સાથે હરીફાઈ કરવાની હતી. આ પ્રકારનાં પ્રજનનલક્ષી ફેરફારો માત્ર નરની જ જરૂરિયાત હોવાને લીધે આ પક્ષીજાતિઓમાં વિજાતીય પોષાક-ભિન્નતા ખૂબ વધી ગઈ. આવાં નર એકદમ રંગબેરંગી હોય છે. તેઓ ઈંડાં-સેવનમાં કે બચ્ચાંઉછેરમાં ભાગ લેતાં નથી કારણ કે તેઓનો આકર્ષક દેખાવ શિકારીનું સહેલાઈથી ધ્યાન ખેંચી શકે. થોડાક અપવાદો બાદ કરતાં કલકલિયા, ચાષ, પોપટ તથા મહદંશે કબૂતરોમાં વિજાતીય પોષાકભિન્નતા નથી હોતી. મોટે ભાગે નર અને માદા બંને સરખાં પણ દેખાવડાં હોય છે.

યાયાવર-દર્શન કાર્યક્રમ

‘માઇગ્રન્ટ-વોચ પ્રોગ્રામ’ (Migrant-watch Programme), ઓગસ્ટ ૨૦૦૭માં ‘ઇન્ડિયન બર્ડ્ઝ’ (Indian Birds) સામયિક તથા ‘નેશનલ સેન્ટર ફોર બાયોલોજિકલ સાયન્સીઝ’ (NCBS), બેંગલોર દ્વારા ‘સિટીઝન સાયન્સ પ્રોગ્રામ’ (Citizen Science Programme) હેઠળ સંયુક્ત રીતે શરૂ કરવામાં આવ્યો. આ અંગેની વધુ વિગત ‘વિહંગ’ના ગત અંક

(શરદ, ૨૦૧૦)માં આપી છે. એ અંકમાં ૨૦૦૮-૨૦૧૦ના વર્ષમાં યાયાવાર બતકોની પ્રથમ તથા અંતિમ અવલોકન નોંધ આપવામાં આવી હતી. આ અંકમાં કાદવ ખૂંદનારા (waders) પક્ષીઓની આ અંગેની નોંધ આપી છે.

યાયાવરદર્શન કાર્યક્રમમાં વર્ષ ૨૦૦૮-૨૦૧૦માં દર્શાવેલ વિવિધ યાયાવર કાદવ ખૂંદવાવાળાં

પક્ષીનું નામ	પ્રથમ નોંધ (First Sighting)			અંતિમ નોંધ (Last Sighting)				
	તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા	પક્ષીનિરીક્ષક	તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા	પક્ષીનિરીક્ષક
પંખાપૂંછ ગારબોદ (Common Snipe)	૮-૧૦-૦૮	રેલવે સ્ટેશન પાસે, જામનગર	૩	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૪-૪-૧૦	રણજિતસાગર બંધ, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ
મોટો ગડેરો (Black-tailed Godwit)	૧૯-૭-૦૮	ઢીંચડા જળાશય, જામનગર	૧૫	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૩-૬-૧૦	વાલસુરા વિસ્તાર, જામનગર	૪૦	ડૉ. મૌલિક વરૂ
પટ્ટાપૂંછ ગડેરો (Bar-tailed Godwit)	૪-૧૦-૦૮	પોશીત્રા પાસે, જામનગર	૩	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૫-૪-૧૦	મીઠાપુર પાસે, જામનગર	૧૫	ડૉ. મૌલિક વરૂ
નાની ખલિલી (Whimbrel)	૧૯-૭-૦૮	ઢીંચડા જળાશય, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૫-૫-૧૦	દેવીસર તળાવ, ભુજ પાસે	૧	શાંતિલાલ વરૂ
ખલિલી (Eurasian Curlew)	૧-૯-૦૮	વાલસુરા વિસ્તાર, જામનગર	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૩૦-૪-૧૦	છારી ઢંઢ, કચ્છ	૮	શાંતિલાલ વરૂ
રાતાપગ (Common Redshank)	૧૯-૭-૦૮	ઢીંચડા જળાશય, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૫-૪-૧૦	ચરકલા મીઠાની ક્યારી, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ
લીલાપગ (Common Greenshank)	૧૯-૭-૦૮	ઢીંચડા જળાશય, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૫-૪-૧૦	મીઠાપુર પાસે, જામનગર	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ
નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper)	૩૦-૭-૦૮	વિભાપર પાસે, જામનગર	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧-૫-૧૦	છારી ઢંઢ, કચ્છ	૧	શાંતિલાલ વરૂ
શ્વેતપૂંછ તુતવારી (Green Sandpiper)	૧૪-૮-૦૮	ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્ય, જામનગર	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૩-૩-૧૦	હવાઈ મથક, ભુજ	૧	શાંતિલાલ વરૂ
ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper)	૨૩-૯-૦૮	રેલવે સ્ટેશન પાસે, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧-૫-૧૦	છારી ઢંઢ, કચ્છ	૧	શાંતિલાલ વરૂ

Jivdaya Charitable Trust, Ahmedabad.
Helpline : 099244 18184

બગીચાઓમાં ‘પાણી તત્ત્વ’ તેમની સુંદરતા તથા શાંતિના માહોલમાં ઉમેરો કરે છે. ઝરૂખામાં મૂકેલું પાણી ભરેલું માટીનું છીબ હોય, કમળ માટેની ફૂંડી હોય કે નાનું સરોવર હોય, પક્ષીઓ માટે એ પાણી પીવા તથા સ્નાન કરવા માટેનું લોભાવનારું, ખૂલ્લે જોગ આમંત્રણ બની જાય છે ! પાણીની છાલક તથા વહેતી ધારામાંથી પરાવર્તિત થઈ ઝગારા મારતો સૂર્યપ્રકાશ બગીચાની સૌંદર્યસીમાને વધુ વિસ્તારે છે. મચ્છરોનો ઉપદ્રવ અટકાવવા પાણીનાં નાનાં વાસણો નિયમિત ખાલી થવા જોઈએ. જળાશયોમાં જો માછલી નાખવામાં આવે તો તે મચ્છરનાં ઈંડાં તથા ઈયળોનો ખાત્મો બોલાવી દે છે ! વાણિયા (dragon-fly) નો ફાળો પણ ઓછો નથી. તેની પાણીમાં થતી ઈયળ મચ્છરની ઈયળોને આરોગે છે, જ્યારે પોતે ઊડતાં મચ્છરોને. માખીમારો (flycatcher) તથા ફુત્કીઓ (warbler) જેવાં જીવાતભક્ષી નાનાં પક્ષીઓ કાંઠે ઊગતી વનસ્પતિમાંથી પોતાનો ખોરાક શોધી લે છે.

- લલકુમાર ખાચર

Foliage Unlimited

Landscape Concepts

1003, Shailraj Tower, B/h. Management Enclave,
Nehrupark, Vastrapur, Ahmedabad-380015.
Mobile: 09376187060 / 09376112215
Email: foliageunlimited@yahoo.co.in

शाडिन (Peregrine Falcon) (पृष्ठ-२८), वसवीर : निरव लड्ड, वडवाण

દરિયાઈ તુતવારી (Terek Sandpiper)	૪-૧૦-૦૮	પોશીત્રા પાસે, જામનગર	૪	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૧-૪-૧૦	બાલાછડી, જામનગર	૩૦	ડૉ. મૌલિક વરૂ
નાની તુતવારી (Common Sandpiper)	૯-૮-૦૮	ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્ય જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૫-૪-૧૦	ચરકલા મીઠાની ક્યારી, જામનગર	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ
કાચબરંગી (Ruddy Turnstone)	૧-૯-૦૮	વાલસુરા વિસ્તાર, જામનગર	૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૫-૪-૧૦	મીઠાપુર પાસે, જામનગર	૪	ડૉ. મૌલિક વરૂ
દરિયાઈ કીચડિયો	૧૮-૧૨-૦૮	પિંગળેશ્વર, કચ્છ	૩૦	શાંતિલાલ વરૂ	૮-૨-૧૦	પિંગળેશ્વર, કચ્છ	૧૨	શાંતિલાલ વરૂ
કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint)	૨૧-૮-૦૮	દિગ્વિજય મીઠાનાં અગરો, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૫-૫-૧૦	ઉંડ-૧ બંધ, જામનગર	૩૦	ડૉ. મૌલિક વરૂ
ઉજળાપગ કીચડિયો (Temmin- ck's Stint)	૮-૧૦-૦૮	રેલવે સ્ટેશન પાસે, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૪-૪-૧૦	ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્ય, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ
કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin)	૧૬-૯-૦૮	વાલસુરા વિસ્તાર, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૮-૫-૧૦	બેડી બંદર પાસે, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ
ચેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper)	૧-૯-૦૮	વાલસુરા વિસ્તાર, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૮-૫-૧૦	બેડી બંદર પાસે, જામનગર	૬	ડૉ. મૌલિક વરૂ
ચેતનેણ કીચડિયો (Broad-billed Sandpiper)	૧૭-૯-૦૮	બેડી બંદર રોડ, જામનગર	૬૫	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૮-૫-૧૦	બેડી બંદર પાસે, જામનગર	૧૫	ડૉ. મૌલિક વરૂ
ટીલિયો (Ruff)	૯-૮-૦૮	ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્ય, જામનગર	૧૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૩૦-૪-૧૦	છારી ઢંઢ, કચ્છ	૫	શાંતિલાલ વરૂ
ચંચળ (Red- necked Phalarope)	૨૯-૧૧-૦૮	ચરકલા મીઠાની ક્યારી, જામનગર	૯૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૫-૪-૧૦	ચરકલા મીઠાની ક્યારી, જામનગર	૩૫	ડૉ. મૌલિક વરૂ
અબલખ (Eurasian Oystercatcher)	૯-૮-૦૮	ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્ય જામનગર	૩	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૨૫-૪-૧૦	મીઠાપુર પાસે, જામનગર	૩૦	ડૉ. મૌલિક વરૂ
ઊલટીચાંચ (Pied Avocet)	૧૯-૭-૦૮	ઢિંચડા જળાશય, જામનગર	૭	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૦-૪-૧૦	સેંચુરી કેમિકલ્સ, જામનગર	૪	ડૉ. મૌલિક વરૂ
શંખલો (Crab- Plover)	૪-૧૦-૦૮	પોશીત્રા પાસે, જામનગર	૬૦	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૧-૪-૧૦	બાલાછડી, જામનગર	૫૦	ડૉ. મૌલિક વરૂ
સોનેરી બાટણ (Pacific Golden -Plover)	૨૮-૧૧-૦૮	મીઠાપુર પાસે, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૮-૪-૧૦	રણજિતસાગર બંધ, જામનગર	૮	ડૉ. મૌલિક વરૂ
મોટી બાટણ (Grey Plover)	૧૮-૯-૦૮	રુકમાવતી ખાડી, માંડવી કચ્છ	૨	શાંતિલાલ વરૂ	૮-૫-૧૦	બેડી બંદર પાસે, જામનગર	૨૦	ડૉ. મૌલિક વરૂ
નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover)	૧૭-૯-૦૮	વાલસુરા વિસ્તાર, જામનગર	૧૦	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૮-૫-૧૦	બેડી બંદર પાસે, જામનગર	૮	ડૉ. મૌલિક વરૂ
મોટી ઢોંગીલી (Greater Sand Plover)	૨૪-૯-૦૮	વાલસુરા વિસ્તાર, જામનગર	૧	ડૉ. મૌલિક વરૂ	૧૩-૨-૧૦	ગાગવા મીઠાનાં અગરો, જામનગર	૧૫	ડૉ. મૌલિક વરૂ

જીવદયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ : 'બર્ડ રેસ્ક્યુ'માં સિંહફાળો

ઉત્તરાયણ તો સદીઓથી ઊજવાય છે, પણ ઈજાસ્ત પક્ષીઓ અંગેની સભાનતા હમણાં થોડાં વર્ષોથી જોવા મળે છે. એનું મુખ્ય કારણ ગીધની તીવ્રતમ દરે ઘટી રહેલી વસતિ અંગેની આપણી જાગૃતિ ગણાવી શકાય. ગીધ જ્યારે લુપ્ત થવાની અણી પર છે ત્યારે એક પક્ષી પણ ગુમાવવું આપણને પોસાય તેમ નથી. ગીધ બચાવવાની ઝુંબેશ ઘવાયેલાં બધાં જ પશુપક્ષીઓ માટે આશીર્વાદરૂપ પુરવાર થઈ.

“ઘવાયેલા પક્ષીની સારવાર કેવી રીતે કરવી?” આ મહાપ્રશ્નને વનખાતાએ છેક સુધી લગભગ લટકતો જ રાખ્યો અને સ્વયંસેવકોએ જાતે જવાબદારી પોતાને માથે લઈ દર વર્ષે પોતાની રીતે તેનો જવાબ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઈજા પામેલા પક્ષીની માહિતી મેળવવાથી લઈને તેને સાજું કરી કુદરતમાં પાછું રમતું મૂકવા સુધીમાં જે પંથ કાપવાનો છે તે ઘણી બાબતે મુશ્કેલ અને જટિલ હોય છે. ઘવાયેલા પક્ષીને કઈ રીતે ‘હેન્ડલ’ કરવું? સારવારના સ્થળે કઈ રીતે પહોંચાડવું? સારવારનું આ સ્થળ કેવી રીતે ઊભું કરવું? પશુ ચિકિત્સક ક્યાંથી લાવવા? સાજું ન થાય ત્યાં સુધી કેવી રીતે સંઘરવું? સાજું થયે શું કરવું? સંપૂર્ણ સાજું ન થાય તો શું કરવું? કોર્સે બહારના પ્રશ્નો પુછાય ત્યારે જે દશા થાય તેવી જ કંઈક મનોસ્થિતિમાં રહીને આ સ્વયંસેવકોની ફોજ રસ્તો કાઢતી હોય છે.

‘એનિમલ હેલ્થ ફાઉન્ડેશન’ના રાહુલ સહગલ તથા તેમની ટુકડીએ કેટલાંક વર્ષો આ કાર્યમાં મહત્તમ ફાળો આપ્યો. ખાસ તો સારવાર માટેની જગ્યા, સગવડો અને ઘાયલ પશુપક્ષીને રાખવાની વ્યવસ્થા પૂરાં પાડ્યાં. દુર્ભાગ્યે, ગેરવાજબી કારણોસર અને જીવદયા સાથે સંકળાયેલા કેટલીક સંસ્થાના દબાણ હેઠલ વનખાતાએ તેનું કાર્ય બંધ તો કરી દીધું પણ સાથે કોઈ વિકલ્પની વ્યવસ્થા ન કરી. ‘વનચેતના કેન્દ્ર’માં તાત્કાલિક ઊભી કરાયેલી વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા યોગ્ય સગવડો તથા જરૂરી માળખાના અભાવ અને જવાબદાર કર્મચારી વર્ગની ઉદાસીનતાને લીધે એક બે વર્ષમાં જ પડી ભાંગી.

છેલ્લાં બે વર્ષોની ઘાયલ પશુપક્ષીઓની સારવાર માટેનું જરૂરી માળખું ‘જીવદયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ’ પૂરું પાડી રહ્યું છે. આંબાવાડી વિસ્તારમાં આવેલી જૂની પાંજરાપોળમાં આ ટ્રસ્ટને થોડો વિસ્તાર ફાળવવામાં આવ્યો છે, જ્યાં પશુ-ચિકિત્સાલયની સુંદર વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે. અહીં સારવારનું કાર્ય મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે.

- સંસ્થાનાં બે ફરતાં વાહનોમાં પશુ-પક્ષી ચિકિત્સાની વ્યવસ્થા
- ચિકિત્સાલય અને બહારના દર્દીનો વિભાગ
- હોસ્પિટલ જેમાં શસ્ત્રક્રિયાની વ્યવસ્થા તથા આશ્રય સ્થાન (shelter)

‘જીવદયા ટ્રસ્ટ’ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮માં ઉત્તરાયણના દિવસો દરમિયાન ‘પક્ષી બચાવો અભિયાન’ શરૂ કર્યું અને તે સમયે કરેલી હંગામી વ્યવસ્થામાંથી પાછળથી કાયમી ધોરણે પક્ષીઓની સારવાર માટે અલગ વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. અહીં સારવાર માટે આવતાં પક્ષીઓ સ્વસ્થ થતાં મુક્ત કરાય છે. જે પક્ષી ઊડવા સક્ષમ નથી હોતાં તેમને ‘પક્ષી શેલ્ટર હાઉસ’માં કાયમી ધોરણે આશ્રય અપાય છે.

પશુ-પક્ષી ચિકિત્સા માટે કાર્યરત કોઈ પણ ધર્માદા સંસ્થા સર્વ સાધનોથી સંપન્ન ન હોય. આ સંસ્થાએ બીજી સવલતોના ઉપયોગ માટે અન્ય સંસ્થા સાથે વિનિયોગ કરવો જરૂરી બની રહે છે. ‘જીવદયા ટ્રસ્ટ’ આ બાબતમાં પહેલેથી સજાગ હતું અને તેની બીજી જરૂરિયાતો પૂરી કરવા અન્ય સંસ્થા સાથે વિનિયોગ કરી તેની મદદ લીધી છે.

(અ) અમદાવાદ પાંજરાપોળ સંસ્થા :

શરૂઆતમાં સંસ્થાનું કાર્ય ચાલુ કરવા જગ્યા તથા દવા-સારવારનાં સાધનો માટે અમદાવાદ પાંજરાપોળનો સહારો મળી રહ્યો છે. આ સહાયને લીધે જ ‘જીવદયા ટ્રસ્ટ’ હાલના સ્તર સુધી વિકાસ પામી શક્યું છે.

(બ) પશુ પર્યાવરણ રક્ષક પરિષદ - રામોલ :

આ સંસ્થા પાસે કાયમી અપંગ બનેલાં પ્રાણીઓ માટેનું આશ્રયસ્થાન (shelter house) છે.

(ક) આણંદ વેટરનરી હોસ્પિટલ :

‘જીવદયા ચેરિટેબલ’ ટ્રસ્ટ પાસે સારવાર માટે કેટલીક સવલતો નથી, આથી ગંભીર કિસ્સામાં સંતોષકારક સારવાર માટે પશુ-પક્ષીને આણંદ લઈ જવામાં આવે છે. જરૂરી શસ્ત્રક્રિયા પછી જીવદયા ટ્રસ્ટના ડોક્ટર પ્રાણીને અમદાવાદ પરત લઈ આવે છે.

વધુ કાર્યબોજ હોય અથવા જટિલ સારવાર હોય તો ‘જીવદયા ટ્રસ્ટ’ના કાયમી પશુચિકિત્સક હોવા ઉપરાંત આણંદથી પણ નિષ્ણાત પશુચિકિત્સકોને મદદ માટે બોલાવવામાં આવે છે.

ભવિષ્યમાં ‘જીવદયા ટ્રસ્ટ’ પાસે આર્થિક અને ભૌતિક સવલતો ઊભી થતાં અહીં ઉચ્ચ પ્રકારનું સારવાર કેન્દ્ર બનશે જેમાં આણંદ વેટરનરી હોસ્પિટલના સ્ટાફનો પૂરતો સહયોગ મળી રહેશે.

ઉત્તરાયણ-૨૦૧૦

ગત ઉત્તરાયણ દરમિયાન ‘જીવદયા ટ્રસ્ટ’ તરફથી ‘પક્ષી બચાવો અભિયાન ૨૦૧૦’ શરૂ કરાયું જે અંતર્ગત ઘાયલ પક્ષીઓની સારવાર માટે ઘનિષ્ઠ વ્યવસ્થાતંત્ર ઊભું કરવામાં આવ્યું. આ પ્રોજેક્ટ ‘ગીતાબહેન રાંભિયા સ્મૃતિ અર્હિસા ટ્રસ્ટ’, ‘સંજીવન ગ્રૂપ’, ગોલ (Group of Animal Lovers) ફાઉન્ડેશન અને ‘સજાગ ગ્રૂપ’ના સહયોગથી હાથ ધરવામાં આવ્યું. આ સહયોગી સંસ્થાઓના કાર્યકરો અમદાવાદ શહેરમાં વિવિધ સ્થળોએ ઘાયલ થઈને પડેલાં પક્ષીઓને તાત્કાલિક સારવાર કેન્દ્ર સુધી પહોંચાડતા અને તેમની સારવાર કરવાની વ્યવસ્થા ‘જીવદયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટે’ સ્વીકારેલી.

ઘવાયેલાં પક્ષીઓ માટે એમ્બ્યુલન્સ ૧૦૮ :

‘જીવદયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટે’ ઉત્તરાયણ સમયે પાંચ ટેલિફોન નંબરોવાળું ‘કોલ સેન્ટર’ શરૂ કરેલું. આ નંબરોનો ઉત્તરાયણ અગાઉ કેટલાક દિવસ પહેલા અલગ અલગ માધ્યમ દ્વારા પ્રચાર કરવામાં આવેલો. કોઈ પણ સ્થળે ઈજાગ્રસ્ત પક્ષી નજરે પડવાના સમાચાર જીવદયા ટ્રસ્ટના ‘કોલ સેન્ટર’ને મળતાં જે-તે વિસ્તારના સહયોગી સંસ્થાઓના કાર્યકરોને માહિતી પહોંચાડવામાં આવતી.

સ્વયંસેવકો તરત જ પક્ષીને જીવદયા સારવાર કેન્દ્ર પર પહોંચાડતા. સાથી સંસ્થાઓના કાર્યકરો જૂના અને નવા અમદાવાદના વિવિધ વિસ્તારોમાં ફેલાયેલા હોવાથી પક્ષી બચાવવાનું કાર્ય તરત જ કરવામાં આવતું. આશરે ૬૫૦ સ્વયંસેવકો ‘એમ્બ્યુલન્સ ૧૦૮’ની જેમ જ કાર્ય કરતા. ઘાયલ પક્ષીની ઈજા વધારે હોય તો થોડી પ્રાથમિક સારવાર બાદ જ તેને જીવદયા ખાતે પહોંચાડવામાં આવતાં.

જીવદયા પક્ષી સારવાર કેન્દ્ર :

‘જીવદયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટે’ ઘાયલ પક્ષીઓની સારવાર માટે જરૂરી સુવિધાવાળાં બે સારવાર કેન્દ્રો શરૂ કરેલાં.

અમદાવાદ પાંજરાપોળ સંકુલમાં આવેલા ‘જીવદયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ’માં ‘મુખ્ય સારવાર કેન્દ્ર’ રાખવામાં આવેલું. બધાં જ પક્ષીઓને આ કેન્દ્ર ખાતે લાવી તેમના ‘કેસ પેપર્સ’ તૈયાર કરાતાં, જેમાં પક્ષીની વિગતવાર નોંધણી, ઈજાની વિગતો, વજન તથા પક્ષીની ઓળખનો ટેગ લગાવી તેને પ્રાથમિક સારવારના ટેબલ ઉપર મોકલી આપવામાં આવતું. અહીં પ્રાથમિક સારવાર આપ્યા બાદ પક્ષીની ઈજાની ગંભીરતા પ્રમાણે તેને ‘ઓપરેશન થિયેટર’માં સારવાર માટે મોકલવામાં આવતું.

અહીં ઉ ‘ઓપરેશન થિયેટર્સ’ની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી. જ્યાં એક સાથે ૧૦ પક્ષીઓ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવા માટે સાધનો અને ટેબલોની વ્યવસ્થા હતી. દરેક ટેબલ ઉપર પશુચિકિત્સકની સાથે સ્વયંસેવકો તથા મદદનીશોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. બે ગેસ એનેસ્થેશિયા મશીનોની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

શસ્ત્રક્રિયા પશ્ચાત્ પક્ષી ઘેનમાંથી બહાર આવે તે દરમિયાન તેને અલગ ઓરડામાં દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવતું. અહીંથી પક્ષીને પુનઃ સ્વસ્થ થાય ત્યાં સુધી અલાયદા વિભાગમાં દાખલ કરવામાં આવતું. આ વિભાગમાં દરેક પક્ષીનું દરરોજ ઘા-સફાઈ તથા મલમપટ્ટી થતાં. આ કાર્ય માટે ઉ અલગ મેજ ફાળવવામાં આવ્યાં હતાં. શસ્ત્રક્રિયા પછીની સારવાર અંગેની નોંધ પણ દરેકના ‘કેસપેપર’માં થતી. આ વિભાગમાં પણ

પશુચિકિત્સક, તથા સ્વયંસેવકોની અલગ ટુકડી કાર્યરત રહેતી.

તબિયત સુધરતાં જે-તે પક્ષીને અલગ અલગ પાંજરામાં તેમની અનુકૂળતા અને જરૂરિયાત પ્રમાણે ખસેડાતાં. સંપૂર્ણપણે સ્વસ્થ થઈ ગયેલાં પક્ષીઓને મુક્ત કરવા માટે સ્વયંસેવકોની અલગ ટુકડી કામે લાગતી. જળચર પક્ષીઓને યોગ્ય જગ્યાએ જ્યાં તળાવ હોય અને તેના જેવાં બીજાં પક્ષીઓ હાજર હોય ત્યાં જઈને મુક્ત કરવામાં આવતાં.

ઊડવામાં અશક્ત હોય તેવાં મોટાં પક્ષીઓ અંગે વનખાતાને જણાવી તેમની સૂચના પ્રમાણે અનુકૂળ જગ્યાએ પુનઃ વસવાટ માટે છોડવામાં આવતાં.

જીવદયા ટ્રસ્ટનું બીજું સારવાર કેન્દ્ર અસ્થાયી ધોરણે સરખેજ-ગાંધીનગર ધોરીમાર્ગ ઉપર આવેલા 'તેજ મોટર્સ'ના પ્રાંગણમાં શરૂ કરાયું હતું. આ કેન્દ્ર પણ જરૂરી સુવિધાઓથી સજ્જ રહેતું.

પશુચિકિત્સકો :

પશુ-પક્ષીઓના કલ્યાણ માટે કાર્ય કરતી સંસ્થા ગમે તેટલી મોટી હોય તો પણ ઉત્તરાયણના દિવસોમાં ટૂંકા સમયમાં આવતાં નાનાં-મોટાં સેંકડો પક્ષીઓની સારવાર માટે અન્ય સંસ્થાઓ પાસેથી પશુચિકિત્સકોની મદદ આવશ્યક બની રહે છે. 'જીવદયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ' વિવિધ સંસ્થાઓ પાસેથી પશુચિકિત્સકો તથા પશુચિકિત્સામાં અભ્યાસ કરતાં અંતિમ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓની મદદ મેળવી હતી.

જીવદયા ટ્રસ્ટના પોતાના બે કાયમી પશુચિકિત્સકો ઉપરાંત 'આણંદ કોલેજ ઓફ વેટરિનરી સાયન્સ એન્ડ એનિમલ હસબંડરી'ના ૧૯, સરદાર કૃષિનગર, દાંતીવાડા કૃષિ યુનિવર્સિટીના ૮ તથા અન્ય રાજ્યોના ૯ પશુચિકિત્સકોએ આ કાર્યમાં મદદ કરી હતી.

સારવાર પામેલાં પક્ષીઓની વિગત :

જીવદયા સારવાર કેન્દ્ર ખાતે લાવવામાં આવેલાં પક્ષીઓ - ૧૯૬૧

એમ્બ્યુલન્સમાં જ મૃત્યુ પામ્યાં - ૧૦૬

સારવાર દરમિયાન મૃત્યુ પામ્યાં - ૪૫૩

સારવારથી સ્વસ્થ થયેલાં પક્ષીઓ - ૧૪૦૨

સારવારની સફળતાનો આંક - ૭૫%

પક્ષીઓમાં ૭ ગીધ ઉપરાંત, ૩૯૮ સમડી, ૧૩ કાંકણસાર, ૧૨ કોયલ, ૧૧ ઘુવડ તથા મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Steppe Eagle), કબૂત બગલો (Grey Heron), રાતબગલો (Black-crowned Night - Heron), કાળો શાહિન (Paragrene Falcon), નાની સિસોટી બતક (Lesser Whisting-Duck), નકટા (Comb Duck) વગેરે એક-એકની સંખ્યામાં હતા. ઉત્તરાયણ પક્ષી બચાવો અભિયાન-૨૦૧૦ના ખર્ચની વિગત :

પશુચિકિત્સકોની ફી તથા મુસાફરી ખર્ચ :	રૂ. ૪૩૧૪૦.૦૦
સંરક્ષકોનો ખર્ચ :	રૂ. ૧૫૫૦૦.૦૦
જીવદયા કર્મચારીગણને પ્રોત્સાહન રૂપે :	રૂ. ૨૬૦૦૦.૦૦
વીજળી - દૂરભાષ ખર્ચ :	રૂ. ૧૪૯૧૮.૦૦
પક્ષીઓનાં પાંજરાંનો ખર્ચ :	રૂ. ૨૦૫૧૦૦.૦૦
સ્વયંસેવકો, પશુચિકિત્સકો તથા કર્મચારી વર્ગનો જમવાનો ખર્ચ :	રૂ. ૩૬૦૦૦.૦૦
મંડપ બાંધકામ અને વ્યવસ્થા ખર્ચ :	રૂ. ૩૦૫૫૫.૦૦
દવાઓનો ખર્ચ :	રૂ. ૧૬૩૩૮૭.૦૦
પરચૂરણ ખર્ચ :	રૂ. ૮૬૪૭.૦૦
કુલ	રૂ. ૫૪૩૨૪૭.૦૦

આ વિશાળ જવાબદારી ઉઠાવવા માટે 'જીવદયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ'ને સમાજના વિવિધ સમુદાયોનો તન, મન અને ધનથી સથવારો મળ્યો.

આપ પણ 'જીવદયા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ'ને મદદ કરી શકો છો.

પત્રવ્યવહારનું સરનામું : ૮, રાજનગર સોસાયટી, એન.આઈ.ડી. પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

ફોન : ૦૭૯-૨૬૬૭૦૬૨૬

૦૭૯-૨૬૬૨૦૩૬૮

સંકલિત

ગીધ પર જાપતો

આપણા ગીધનું ભાવિ શું ?

તા. પથી ૮મી ડિસેમ્બર ૨૦૧૦ વનચેતના કેન્દ્ર વસ્ત્રાપુર ખાતે શ્રી કલ્ચરલ ગ્રૂપ દ્વારા સાબરમતી ખાતેથી એક ગીધ જે પતંગની દોરીથી ઘાયલ થયેલ હતું તેને લાવીને રાખવામાં આવ્યું, જેની જાણ કોઈને પણ કરવામાં ન આવી. જંગલખાતાએ પણ કોઈને જાણ ન કરી. વર્ષોથી જે સંસ્થા (જીવદયા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ) કામ કરે છે, જેની પાસે હોસ્પિટલની વ્યવસ્થા છે તેમને પણ ખબર ના પડી. ગીધ દોરીથી ગંભીર રીતે ઘવાયેલું હતું. વનચેતના ખાતે હોસ્પિટલની સગવડ કે પ્રાથમિક સારવારની કોઈ સગવડ નથી. ખાનગી પશુચિકિત્સકની સલાહ મુજબ તેઓશ્રીની પાસે પાંખ ઉપર ઓપરેશન કરાવ્યા બાદ તે ગીધની પાંખ કાપી નાંખવામાં આવી.

આ ઘટના દરમ્યાન તા. ૨૧-૧૦-૧૦ના રોજ સાબરમતી, જવાહર ચોકથી 'ગીતા રાંભિયા ટ્રસ્ટ' દ્વારા એક મૃત ગીધ 'જીવદયા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ' ખાતે લવાયું હતું, જેને ડોક્ટર દ્વારા મૃત જાહેર કર્યા બાદ તેને વનચેતના, વસ્ત્રાપુર ખાતે બી.એન.એચ.એસ., પીંજોર કેન્દ્ર દ્વારા અપાયેલ 'ફીઝર'માં રાખવામાં આવેલું. તેને જોવા માટે હું વનચેતના ખાતે ગયો હતો. મારું ધ્યાન 'ફીઝર'માં પડેલ ગીધની પાંખ પર જતાં ત્યાંના સાહેબને પૂછતાં માલૂમ પડ્યું કે અહીંયાં ગીધ આવેલ છે. તેને પાછળની ઓરડીમાં નાના પાંજરામાં તાળું મારીને રાખવામાં આવેલું. તેને ઠંડી ના લાગે તેટલા માટે પ્રકાશનો ગોળો મૂકેલો. તેની શારીરિક સ્થિતિ સારી હતી.

અગાઉનાં વર્ષોમાં ઉત્તરાયણ વખતે હંગામી તબીબી વ્યવસ્થા અન્વયે

પક્ષીઓ માટે લાવવામાં આવેલ 'હીટર'નો ઉપયોગ ત્યાંના મજૂરો કરતાં હોય છે અને પક્ષી માટે ગોળો વપરાય છે !

આ હું લખું છું તા. ૧૮-૧૨-૧૦ના રોજ. હજુ પણ ગીધ ખૂબ જ સારી હાલતમાં હોવા છતાં મંજૂરી અને વાહનની વ્યવસ્થાના અભાવે જૂનાગઢ મોકલવામાં આવ્યું નથી.

આ આખી વાત લખવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, કરોડોના ખર્ચે દેશમાં ગીધનાં પ્રજનન કેન્દ્રો બની રહ્યાં છે, પરંતુ જે જગ્યાએથી ગીધ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ત્યાં તો કર્મચારીગણ પણ સંવેદનશીલ નથી. જંગલ ખાતા દ્વારા ગીધ માટેની કોઈ અલાયદી જગ્યા ઊભી કરવામાં આવી નથી એટલે ગીધ 'શેડ્યુલ-૧' પક્ષીજાતિ હોવા છતાં જેને ફાલે તે તેના બચાવની કામગીરી કરી શકે છે. જેને જે યોગ્ય લાગે તે નિર્ણય લઈ તેનું ઓપરેશન પણ કરાવી શકે છે. તો આપણા ગીધનું ભાવિ શું? કેટલું?

તા. ૨૧-૧૦-૧૦ના રોજ મળેલ મૃત ગીધને જંગલ ખાતાની મંજૂરી લઈ તા. ૧૮-૧૨-૧૦ના રોજ બી.એન.એચ.એસ.ની પીંજોર (હરિયાણા) ખાતેની 'પેથોલોજી લેબ'માં પરીક્ષણ અર્થે મોકલ્યું.

કાર્તિક શાસ્ત્રી

અશોકવાડી, પંચવટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

જો તમારા બગીચામાં કોઈ જૂનાં કે સુકાઈ ગયેલાં ઝાડ હોય તો તેને કાપી નાખશો નહીં. આવા ઝાડમાં ઘણાં કુદરતી દર કે બખોલ હોય છે. કેટલાંક પક્ષીઓ તેમાં માળા બાંધશે. જો સુકાયેલું કે જૂનું વૃક્ષ તમારા બગીચાની શોભાને બગાડતું હોય તો તેની પાસે બોગનવેલ કે મધુમાલતી જેવી કેટલીક સુંદર વેલ વાવો, જેથી ઝાડ તેના વડે ઢંકાઈ જશે. તેથી શોભા પણ વધશે.

પ્રવૃત્તિવૃત્ત

પક્ષી-સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત દ્વારા આયોજિત "નેચરો- ગ્રાફી" કાર્યશાળા

તા. ૧૬-૧૭ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૦ દરમ્યાન 'નેચર અને વાઇલ્ડલાઇફ ફોટોગ્રાફી' અંગેની કાર્યશાળા કચ્છનાં નાના રણમાં, જૈનાબાદ ખાતે પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત(BCSG) દ્વારા યોજાઈ. ગુજરાતભરમાંથી કુલ ૫૦ જેટલા સભ્યોએ ભાગ લીધો.

કાર્યશાળાના આરંભે ડૉ. બકુલ ત્રિવેદીએ દૂર દૂરથી આવેલા સભ્યોને આવકારી પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાતની પ્રવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો. તેમણે જણાવ્યું કે, "ફોટોગ્રાફી અંગેની કાર્યશાળા અંગેનો વિચાર દોઢેક વર્ષ પહેલાં આવ્યો હતો. ડૉ. પીયૂષ પટેલ સાથે આ અંગે વાત કરતા તેઓએ તેના આયોજનનું બીડું ઝડપી લીધું. 'નેચર ફોટોગ્રાફી'ના વિવિધ વિભાગોના તજજ્ઞોને આમંત્રણ આપી તેમનું વિશેષ જ્ઞાન છબીકલાની સમજણ વધારે તે હેતુથી અને તેને પ્રાયોગિક અમલમાં મૂકી શકાય તે રીતે આ કાર્યશાળામાં વિવિધ વિષયો આવરી લેવામાં આવ્યા છે."

સૌ પ્રથમ અમદાવાદમાં ફોટોગ્રાફી અંગેનો અભ્યાસ કરાવતા શ્રી કેતન મોદીએ છબીકલા અંગેનાં તકનીકી પાસાં સમજાવ્યાં; જેમાં છબીકલા માટે જરૂરી વિષયો, પ્રકાશ, લાઇટ સેન્સિટિવ મટીરિયલ (CCD), કેમેરા વિષયવસ્તુ અને દષ્ટિ વિશે તેમની લાક્ષણિક શૈલીમાં સરળ ઉદાહરણો સાથે સમજાવ્યું. કેમેરાના ભાગો જેમ કે બોડી, લેન્સ, 'ફ્લેશ', ઘોડી તેમજ અંદરની સંરચના, 'એપર્ચર', 'શટર સ્પીડ', આઈ. એસ. ઓ. / વ્હાઈટ

બેલેન્સ, એક્સપોઝર વગેરે પાયાની વસ્તુઓની સરળ ભાષામાં સમજ પાડી.

છબીકાર શ્રી નેવીલ ઝવેરીએ તસવીરો ફક્ત કેવી રીતે લેવી એમ નહીં, પરંતુ રચવી કેવી રીતે? તે વિષે રજૂઆત કરી. છબીકલામાં રચનાત્મક દષ્ટિકોણ કેવી રીતે અપનાવવો તે શીખવ્યું. તેમાં 'કમ્પોઝીંગ' વિશે ભાર મૂક્યો, અને જણાવ્યું કે 'કમ્પોઝીશન' એ સારા 'ફોટોગ્રાફર'ની ઓળખાણ છે. સારા 'કમ્પોઝીશન' માટે ધ્યાનમાં રાખવાનાં મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી ઉદાહરણો આપી સમજાવ્યું. તે ઉપરાંત 'ફોટોગ્રાફી' માટે કોઈ સ્થળની મુલાકાત લેતા પહેલાંની પૂર્વ તૈયારી કરવા માટેના નિયમો સમજાવ્યા. તેમણે 'ફોટોગ્રાફી'માં 'એબ્સ્ટ્રેક્ટ આર્ટ' વિશે કહ્યું કે તે આકાર અને રંગોનો ખેલ છે. એબ્સ્ટ્રેક્ટ આર્ટની પોતાની તસ્વીરો દર્શાવી વિસ્તૃત સમજાવ્યું.

'ડેઝર્ટ કોર્સર'ના સરસ ભોજનવિરામ બાદ 'વાઇલ્ડ લાઇફ' ફોટોગ્રાફીના નિષ્ણાત શ્રી મનોજ ધોળકિયાએ પોતાના અનુભવો તથા વિચારો રજૂ કર્યાં. તેમણે કોઈ પણ વન્યજીવન સ્થળની મુલાકાત પહેલાં તે

તસવીર : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી.

વિષે જાણકારી મેળવવા પર ભાર મૂક્યો. જે-તે જંગલમાં વસતા વન્યજીવન વિષે જાણવું જરૂરી છે, તેમ જણાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે, “ફોટોગ્રાફી માટે જતી વખતે સાધનો લઈ જવામાં આળસ ન કરવી અને કુદરત સાથે ધીરજ ધરી સંવાદ કરવો જોઈએ. તમારા ખરાબ કામને ફેંકવું જોઈએ અને શીખવામાં કદી શરમાવું જોઈએ નહીં. હંમેશા કમ્પોઝીશન વિશે વિચારવું.” એક શિબિરાર્થીના પ્રશ્ન સંદર્ભે જણાવ્યું કે, ‘મનાસ’ વન્યજીવ અભ્યાસયત્ન તેમને સૌથી પ્રિય અને સુંદર લાગે છે. છબીકલામાં કુદરતી પ્રકાશનો ઉપયોગ કરવાની સલાહ આપી. પોતાની ગમતી તસવીરો બતાવી જણાવ્યું કે, જે પ્રાણીઓની તસવીરો લેવાની હોય તેની વર્તણૂકનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. મનાસમાં બારાશિંગાની એક તળાવે આવી તેને પ્રિય ખાસ પ્રકારની વનસ્પતિ ખાવા વિષેની વર્તણૂકની જાણકારીથી હોવાથી તેઓ આ વિરલ હરણની તસવીર પાડી શક્યા હતા.

ચાના વિરામ બાદ “ડેઝર્ટ કોર્સર”ના ખાસ ખુલ્લાં વાહનોમાં બેસી ઉબડખાબડ અને ગાંડા બાવળથી ઘેરાયેલા રસ્તે રણની મુલાકાતે નીકળ્યાં. શિબિરાર્થી પાસેના કેમેરાના પ્રકાર પ્રમાણે ટુકડી પાડી અલગ અલગ તજજોને સોંપી, જેઓ ક્ષેત્રિય મુલાકાતમાં જે-તે ટુકડીને માર્ગદર્શન આપશે તેમ નક્કી થયું. ક્ષેત્રિય મુલાકાત દરમિયાન રણમાં ઘુડખરના ટોળાની મુલાકાત થઈ જેમાં તેનાં બચ્ચાં પણ હતાં. ફોટોગ્રાફીના પ્રશ્નોનું પ્રાયોગિક માર્ગદર્શન તજજોએ આપ્યું. પક્ષીઓથી ભરપૂર એક જળાશયને કાંઠે ખુલ્લા આકાશ નીચે ખીલેલી સંધ્યાના પ્રકાશમાં સૌએ સૂર્યાસ્ત માણ્યો અને ધરાઈને ફોટોગ્રાફી કરી.

સાંધ્યભોજન બાદ પક્ષીઓની તસવીરકળામાં નિષ્ણાત શ્રી યશોધન ભાટિયાએ દોર સંભાળ્યો. પક્ષીઓની સારી તસવીર માટે કેમેરા બોડી કરતા તેમણે શક્ય તેટલો શ્રેષ્ઠ લેન્સ વસાવવા સલાહ આપી. લેન્સ એ કેમેરાની આંખ છે અને બોડી એ મગજ છે. જો આંખથી સારું જોવા મળશે તો મગજ તેની નોંધ લેશે.

તેમણે પક્ષીઓની તસવીરો લેવામાં શું કરવું – શું ન કરવું વિશે સમજાવ્યું. સારી ‘શાર્પ’ તસવીરો માટે મજબૂત, ઉત્તમ ગુણવત્તાની ઘોડીના ઉપયોગ પર ભાર મૂક્યો. તેમની યાદગાર ક્ષણ વિશે પૂછતા તેમણે પાણીમાં ઊતરી તસવીર પાડતી વેળાએ તેમના તરફ તરીને આવતા નાગ વિશેના રોમાંચક પ્રસંગની વાત કરી. ધીરજ રાખી હલનચલન કર્યા વિના તેમણે તસવીરો પાડવાનું ચાલુ રાખતાં અને સારા નસીબે નાગે છેલ્લી ક્ષણે દિશા બદલી હોવાથી તેમને હંમેશ માટેની યાદગાર તસવીરો મળી.

વહેલી સવારે સાવડા ગામ પાસેના તળાવની મુલાકાત લેવાઈ જેથી શિબિરાર્થી કાર્યશાળામાં શીખેલી વાતો અમલમાં મૂકી શકે અને તેમના પ્રશ્નો સાથે આવેલા તજજો પાસે ચર્ચા શકે. સાવડા તળાવ યાયાવરી બતકો તથા કીચડિયાથી સમૃદ્ધ હતું, તેથી સારું એવું પક્ષીનિરીક્ષણ થયું. ત્યાં સોનેરી બાટણ (Pacific Golden Plover) અને રેતિયો લટોરા (Rufous-tailed Shrike) જેવાં ખાસ પક્ષીઓ નિહાળવા મળ્યા અને તેની તસવીરો પણ લેવાઈ. પાછા ફરી ચા-નાસ્તા બાદ ફરી જ્ઞાન-વર્ધક તાસ નવા તજજો શ્રી ભૂષણ પંડ્યાએ શરૂ કર્યો. તેમનો વિષય હતો મેકોલેન્સ અને ટચૂકડા વન્ય જીવો જેવાં કે પર્તગિયા, કીટકો તથા સરિસૃપની ફોટોગ્રાફી. ‘પ્રેઝન્ટેશન’ દ્વારા નાના જીવો, ફૂલોની ફોટોગ્રાફી માટે જરૂરી મેકોલેન્સ અંગેની યાંત્રિક તેમજ વ્યાવહારિક સમજણ આપી તેઓશ્રીએ કહ્યું કે, “આપણે જંગલમાં એટલે કે વન્ય જીવોનાં રહેઠાણમાં જઈએ છીએ તેથી આપણું વર્તન એક મહેમાન જેવું સાલસ હોવું જોઈએ.” શ્રી ભૂષણભાઈએ શિબિરાર્થીઓના કુતૂહલભર્યા પ્રશ્નોના વિગતવાર જવાબો આપ્યા.

અંતિમ વ્યાખ્યાન હતું શ્રી નેવીલ ઝવેરીનું. તેઓએ ડીજીટલ તસવીરોનું ‘પોસ્ટ પ્રોસેસીંગ’ શિખવડાવ્યું. તેમાં શું નૈતિક કહેવાય અને શું બનાવટી (manipulation) તે સમજાવ્યું. ‘ફોટોશોપ સોફ્ટવેર’નો

ઉપયોગ કરી તસવીરોને 'કોપ' કરવી, પ્રકાશ, વિરોધાભાસ (contrast), રંગોમાં ફેરફાર કરી કેવી રીતે તસવીર સુંદર લાગે તે માટે દરેકને 'કમ્પ્યુટર' પર પ્રેક્ટિકલ કરાવી આપ્યું. સાચા રંગો લેપટોપ કમ્પ્યુટરમાં જોઈ શકાય તે માટે 'મોનિટર' 'સોફ્ટવેર'થી 'કેલીબ્રેટ' કરવા સલાહ આપી. તસવીરોની જાળવણી કેમ કરવી તે પણ વિગતવાર સમજાવ્યું. તસવીરોની વિવિધ ફાઈલો જેમ કે રો, જેપીઈજી, ટીફ વગેરેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેનું ખૂબ જ ઉપયોગી જ્ઞાન આપ્યું. અંતમાં સમગ્ર કાર્યશાળામાં લીધેલા વિષયો ફરી આવરી લઈ તેના વિશેની અંતિમ ટિપ્પણી અને ખાસ યાદ રાખવા જેવી વાતો શ્રી કેતન મોદીએ ફરી વાગોળી.

છેલ્લે 'ડેઝર્ટ કોર્સર'ના સ્થાપક તથા પ્રકૃતિવિદ્ધ શ્રી શબ્દીર મલિકે લોજની સ્થાપના અને રણના વન્ય જીવોના સંરક્ષણ અંગેના અનુભવો વિષે સંબોધન કરી દરેકને પ્રમાણપત્રનું વિતરણ કર્યું.

બી.સી.એસ.જી. વતી આ કાર્યશાળાના આયોજન માટે સતત કાર્યશીલ રહેનાર ડૉ. પીયૂષ પટેલ અને તેમના સાથી આયોજક મિત્રો શ્રી ડૉ. જયેશ જોષી, સૌરભ દેસાઈ અને મહમદ જતને તેમના આવા સુંદર આયોજન બદલ ખૂબ ખૂબ અભિનંદન !

અહેવાલ : અશોક મશરૂ
એ-૭, આલાપ હેરિટેજ, કાલાવડ રોડ,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

અનુભવ : હેરિયર ગણતરીનો

દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ વનસંરક્ષક શ્રી મીનાની રાહબરી હેઠળ વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન ખાતે પટ્ટાઈ (harrier)ની ગણતરીનો કાર્યક્રમ યોજાયો. વનવિભાગ અને 'બર્ડ કન્ઝર્વેશન સોસાયટી ઓફ ગુજરાત' (BCSG)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે તારીખ ૧૭ અને ૧૮ ડિસે. '૧૦ના રોજ તે રાખવામાં આવ્યો હતો.

સૌ પ્રથમ તો તમામ ૪૬ સ્વયંસેવકોને પાર્કમાં આવેલા 'ઓરીએન્ટેશન સેન્ટર'ની મુલાકાત કરાવવામાં

તસવીર : સૌજન્ય ડૉ. રાજલ ઢાકર

આવી અને ત્યાં લગાડેલાં ચિત્રોની મદદથી વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનની જૈવિક વિવિધતા અને અહીં આવતી ચાર પ્રકારની પટ્ટાઈ વિષે માહિતી આપવામાં આવી. સમગ્ર દુનિયામાં ૧૬ પ્રકારની પટ્ટાઈ જોવા મળે છે, તે પૈકી ભારતમાં જોવા મળતી ૬ પટ્ટાઈમાંથી ચાર પ્રકારની પટ્ટાઈ મધ્ય એશિયાઈ દેશોમાંથી શિયાળામાં તેમનાં બિનપ્રજનનકાળ દરમિયાન અહીં આવે છે; પાન પટ્ટાઈ (Western Marsh-Harrier), પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier), ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier) અને ઉત્તરી પટ્ટાઈ (Hen Harrier). ૧૯૯૬માં બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિક રોજર ક્લર્ક દ્વારા પ્રકાશિત સંશોધન પેપર અનુસાર, અહીં ૩૦૦૦ જેટલી પટ્ટાઈ નોંધાઈ હતી અને એટલે જ આ ઉદ્યાનને પટ્ટાઈ પક્ષીઓનું દુનિયાનું મોટામાં મોટું સામુદાયિક રાતવાસાનું સ્થળ (roosting site) બનવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થયેલું છે. ઘાસનાં મેદાનોમાં તેમને ઠંડીથી તેમ જ પરભક્ષીઓ જેવાં કે, જંગલી બિલાડી, શિયાળ, ઝરખ, નોળિયા વગેરેથી રક્ષણ મળે છે.

આ ગણતરી માટે પાર્કને ૧૭ ભાગમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યો હતો અને તમામ ગણતરીકારોને તેમના વિભાગ વિશે જણાવવામાં આવ્યું હતું. દરેક વિભાગમાં બેથી ત્રણ ગણતરીકાર રાખવામાં આવ્યા હતા. સાંજનાં પાંચ વાગ્યાથી શરૂ કરીને દર ૧૫ મિનિટના ગાળામાં કેટલી પટ્ટાઈ આવે છે, તે નોંધવાનું હતું. દિવસ

દરમિયાન આ પક્ષીઓ નજીકનાં ખેતરોમાં તીડ અને ઉંદર ખાવા માટે જાય છે અને સાંજ પડતા ઉદ્યાનમાં રાતવાસો કરવા આવે છે. આમ આ વિસ્તારના ખેડૂતો માટે આ પક્ષીઓ ખૂબ જ લાભદાયી છે. પરંતુ કીટનાશકોના વધુ પડતા ઉપયોગથી તીડ અને જીવાત મરી જાય છે, પરિણામે આ પક્ષીઓને ખોરાક મળવામાં સમસ્યા ઊભી થાય છે. સાથે સાથે, આ જંતુનાશક દવાઓની અસરથી આ પક્ષીઓ પણ ગીંધની જેમ ઓછા તો નહીં થઈ જાય તેવો ભય સેવાઈ રહ્યો છે. આથી જ, તે દિવસે સવારે વન વિભાગ દ્વારા ખેડૂતોને આ પક્ષીઓ વિશે અને પાકનાં સંરક્ષણમાં તેમના જ્ઞાણ વિશે સમજ આપવા માટે શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ શિબિરમાં બી.સી.એસ.જી.ના સહમંત્રી ડૉ. ભવભૂતિભાઈ પારાશર્ધએ સંબોધન કર્યું હતું. આ વિસ્તારના ખેડૂતો તેમનાં ખેતરમાં પ્રવેશીને પાકને નુકસાન કરતાં કાળિયાર, નીલગાય અને જંગલી ભૂંડને પણ સાચવે છે અને તેમનાં સહઅસ્તિત્વને આવકારે છે.

મને અને હેતલને બે નંબરનો વિભાગ સોંપવામાં આવ્યો હતો, જે પાર્કના પ્રવેશદ્વારના રસ્તા પર હતો અને અમારે પશ્ચિમ દિશામાંથી પરત થતા હેરિયર નોંધવાનાં હતા. અમે થોડીક ખુલ્લી જગ્યામાં ગોઠવાયા. ઊડતી પટ્ટાઈને અલગ તારવવી મુશ્કેલ હોઈ સૌ કોઈએ કઈ જાતિની પટ્ટાઈ છે તે નોંધવાનું ન હતું, ફક્ત ગણતરી જ કરવાની હતી. ધીરે ધીરે હવે પટ્ટાઈઓ પરત આવી રહી હતી. પરત થતી પટ્ટાઈ પોતાના રાતવાસાના સામુદાયિક વિરામસ્થળ પર જતા પહેલા થોડો પોરો ખાય છે, જેને ગૌણ બસેરા (pre-roosting) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરત ફરતી પટ્ટાઈની ઉડાન સારી એવી નીચી હોય છે. અંધારું થતાં ગણતરી પૂરી થઈ અને અમે સૌએ અમારા ‘ફોર્મ’ સુપરત કર્યા. દરેકે પોતાનો અનુભવ વર્ણવ્યો અને કોઈ મુશ્કેલી પડી હોય તો તેનું નિરાકરણ પણ કરાયું. કોઈકના વિભાગમાં વધુ, તો કોઈકના વિભાગમાં ઓછી પટ્ટાઈ નોંધાઈ. કોઈકે કુંજનાં ટોળાં જોયા તો કોઈકે અન્ય પક્ષીઓની સાથે

સાથે પાર્કનાં અન્ય વન્યજીવો જોયાં. કોઈ પણ આરક્ષિત પ્રદેશની મુલાકાત લઈએ ત્યારે તેનાં સજીવોની આહારશૃંખલાના તમામ જીવોની માહિતી મેળવવી આવશ્યક છે. ડૉ. પારાશર્ધએ રાતવાસાના સ્થળનો અનુભવ વર્ણવ્યો. “એક પછી એક પટ્ટાઈઓ આવતી ગઈ અને જમીન પર બેસતી ગઈ અને થોડી જ વારમાં સમગ્ર રસ્તા પર અને તેની બાજુમાં ઘાસમાં ગોઠવાઈ ગઈ.” સામુદાયિક રાતવાસાના સ્થળેથી પક્ષીની ઉગાલી એટલે કે ‘પેલેટ’ સરળતાથી ભેગી કરી શકાય છે, જેનો અભ્યાસ કરવાથી પક્ષીના ખોરાક (તેમણે ખાધેલ તીડ, માછલી, સાપ, ઉંદર, નાનાં પક્ષીઓ ખાસ કરીને યાયાવર બતક, ક્યારેક મરેલાં પ્રાણીઓ જેમ કે હરણ વગેરેનાં હાડકાં, વાળ ઇત્યાદિ જોવા મળે છે) વિશે માહિતી મેળવી શકાય છે. રાત્રિ-ભોજન બાદ પ્રાકૃતિક ઉદ્યાનની નીરવ શાંતિ માણતાં માણતાં સૌ કોઈ સૂઈ ગયા.

વળતી સવારે વહેલા ઊઠીને સૌ પોતપોતાના વિભાગમાં અજવાળું થતાં પહેલાં ગોઠવાઈ ગયા. હવે અમે ઉદ્યાનના ઘાસના મેદાનમાં પૂર્વ દિશા તરફ મીટ માંડીને ઊભા રહ્યા હતા. મોંસૂઝાં થતાં જ એક પછી એક પટ્ટાઈ ઊડવા લાગી અને અમે તેમને ગણવા લાગ્યા. એક, બે, ત્રણ... બત્રીસ... પચાસ... છોંતેર... નેવું... સો... અમારા વિભાગમાં ૨૦૮ જેટલી પટ્ટાઈ નોંધી. પટ્ટાઈ સવારે જ્યારે ઊડવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે તે ઝડપથી ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરી લે છે. સાડા સાત વાગે ગણતરી આટોપી ફોર્મમાં જરૂરી વિગતો ભરી અને સૌએ ફોર્મ વનવિભાગને સુપરત કર્યા. ચા-નાસ્તો કર્યા બાદ ભાવનગર યુનિ.ના સામુદ્રિક વિજ્ઞાન વિભાગના વડા તથા બી.સી.એસ.જી.ની કારોબારી સમિતિના સભ્ય ડૉ. ઇન્દ્રભાઈ ગઢવીએ બી.સી.એસ.જી. વતી આભારવિધિ કરી. તે બાદ અમદાવાદ પરત થતાં પહેલાં અમે સૌ બાજુના જળપ્લાવિત વિસ્તારની મુલાકાતે ગયા. રસ્તામાં નીલગાય અને તેનાં બે નાનાં બચ્ચાંના ફોટા લેવાની પણ મજા પડી ગઈ. સહાયક વનસંરક્ષક શ્રી

સોલંકીના જણાવ્યા અનુસાર હજુ ગઈ કાલે જ તેમણે જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં ત્રણ કાળા બોંક (Black Stork) જોયા હતા, પરંતુ અમે તેમનાં જેટલા ભાગ્યશાળી ન હતા.

આ પક્ષીઓની હાજરી જે-તે સ્થળનાં પરિસરતંત્રની સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે. આ પક્ષીઓ તેમનું મોટા ભાગનું જીવન જમીન પર વ્યતીત કરે છે. પરંતુ માનવીય હસ્તક્ષેપ અને ગાંડા બાવળ જેવાં વૃક્ષોનાં અતિક્રમણને કારણે ઘાસિયા મેદાનો ઘટી રહ્યાં છે. વરસો વરસ આ પક્ષીઓ આપણે ત્યાં આવતા રહે તે માટે તેમને સુરક્ષા પ્રદાન કરવી અને તેમનાં વિશેની વિસ્તૃત જાણકારી સામાન્યજન સુધી પહોંચાડવી એ આપણા સૌની ફરજ છે.

ડૉ. રાજલ ઠાકર
અએ, માનવ ફલેટ્સ, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ કોર્નર,
અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

ગ્લોબલ વર્લ્ડ વૉચર્સ કોન્ફરન્સ - GBWC ૨૦૧૦ - એક અનુભવ

ગુજરાતના પ્રવાસન પ્રવૃત્તિને વેગ મળે તે હેતુથી ગુજરાત ટુરીઝમ દ્વારા અન્ય સરકારી વિભાગો તેમ જ ખાનગી અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનાં સહયોગથી જામનગર શહેરમાં વિશ્વભરના પક્ષીનિરીક્ષકોની એક કોન્ફરન્સ (ગ્લોબલ બર્ડ વૉચર્સ કોન્ફરન્સ - GBWC૨૦૧૦)નું આયોજન તા. ૨૫થી ૨૭ નવેમ્બર

દરમિયાન કરવામાં આવ્યું. વિશ્વમાં આ પ્રકારની આ પ્રથમ કોન્ફરન્સ હતી. કોન્ફરન્સમાં જુદા જુદા ૬૭ દેશોના ૧૦૦ જેટલા પક્ષીનિરીક્ષકો તેમ જ આ વિષયના વિદ્યાર્થીઓ સહિત લગભગ ૪૦૦ સભ્યોએ ભાગ લીધો.

ત્રણ દિવસની કોન્ફરન્સ દરમિયાન ગુજરાતના પ્રવાસી પક્ષીઓ, તેમના પ્રવાસનો હેતુ, પક્ષીઓની પ્રવાસના પથને ઓળખની રીત, પક્ષીનિરીક્ષણ અને ફોટોગ્રાફી, પક્ષીનિરીક્ષણ અને સંરક્ષણ, 'ઈકો ટુરીઝમ' તથા પક્ષી-પ્રવાસન જેવા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી. આ વિષયો ઉપર ભારત સહિત વિશ્વના નિષ્ણાત પક્ષીવિદો, પક્ષીનિરીક્ષકો અને વન્યજીવ તસવીરકારો દ્વારા વક્તવ્યો રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

પહેલે દિવસે સાંજે ચાર વાગે સહુને તેમની બસો દ્વારા ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્યની મુલાકાતે લઈ જવામાં આવ્યા. અમને સહુને અલગ અલગ દિશાઓમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યા. દરેક સ્થળે પક્ષીઓ જોવા માટે પાકા 'વૉચ ટાવર્સ' બનાવવામાં આવ્યા છે. સહુએ આ સ્થળેથી કેમેરા કે ટૂરબીન દ્વારા દશ્યો ઝડપવા માંડ્યા. આ સમયે સૂર્યાસ્ત પણ થઈ રહ્યો હતો. જેનું સુંદર દશ્ય જોવા મળ્યું. પાછા ફરતાં કરકરા, પેણ કાજિયા, તેમ જ બતકો જોવા મળ્યાં.

બીજા દિવસે વહેલી સવારે ૫-૩૦ વાગે ફરી વાર ખીજડિયા લઈ જવામાં આવ્યા. ટાવર ઉપરથી અંધારામાં

તસવીર : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

બેઠેલા કરકરા પેણ, હંજ મોટા સમૂહમાં જોવા મળ્યા. થોડું અજવાળું થતાં જ સહુ ટોળામાં અવાજસહિત ઊડવા લાગ્યાં. આ દૃશ્ય મનોરમ્ય હતું. અજવાળું થતાં જ આ પક્ષીઓ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યા. આ ઉપરાંત વિવિધ કલકલિયા, કાળાકોશી, રણ બુલબુલ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળ્યાં. એ દિવસે સાંજે વધુ એક વાર ખીજડિયા આવવાનો લ્હાવો મળ્યો. આ વખતે અલગ દિશામાં જ ગયા. ત્યાંથી બે-ત્રણ કિલોમીટર ચાલીને અવનવાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. કાળીડોક ઢોંક (Black-necked Stork)નો માદા સાથેનો માળો, તેમ જ મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe)નાં નવજાત સુંદર બચ્ચાં તરતા જોવા મળ્યાં. આ બચ્ચાંને હજુ રંગ પણ ફૂટ્યો નહોતો. તેઓને તેમની મા પાણીમાંથી માછલી પકડીને ખવડાવતી હતી તે દૃશ્ય જોવાનો એક અદ્ભુત લ્હાવો મળ્યો.

ત્રીજા દિવસે સવારે છ વાગે લગભગ ૬૦ કિ.મી. દૂર દ્વારકા રોડ ઉપર આવેલાં નરાસા રાષ્ટ્રીય સામુદ્રિક ઉદ્યાન (Marine National Park) ભણી ઊપડ્યા. ભીની રેતીમાં ઓટને કારણે ભરાયેલાં પાણીમાં પરવાળાં (coral) જોઈ શકાતાં હતાં. પાણી પારદર્શક હતું અને ઉપર શેવાળ તરતી હતી. સફેદ પક્ષીઓ ટોળામાં ઊડાઊડ કરી માછલી પકડતાં હતાં. અહીં પરવાળાં ઉપરાંત ઓક્ટોપસ, જેલિફિશ જેવાં સામુદ્રિક જીવો જોઈ શકાય છે. જુદાં જુદાં પક્ષીઓમાં ધોમડા (Gulls), વા-બગલીઓ (Terns), તુતવારી (Sandpipers), ગડેરા (Godwit), રાતાપગ (Redshank) અને ભુલામણી ઢોંગીલી (Kentish plover) હતાં.

સમગ્ર કોન્ફરન્સ દરમિયાન ભોજન, નિવાસ તેમ જ આવવા જવા માટે વાહનોની સુંદર વ્યવસ્થા હતી. બધી જ રીતે કોન્ફરન્સ સફળ રહી. આ પ્રકારની કોન્ફરન્સ દર વર્ષે અલગ અલગ સ્થળે થતી રહેવી જોઈએ તેવું દરેકને લાગ્યું.

મલય દવે

જે-૨૦૧, કનકકલા વિ-૨, ૧૦૦ ફૂટ રોડ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

પ્યાસે પંછી

સામાન્ય રીતે કીટકભક્ષી પક્ષીઓ પોતાની પાણીની જરૂરિયાત મોટા અંશે પોતાના ખોરાકમાંથી જ પૂરી કરી લે છે અને એકાદ બે દિવસે જ પાણી પીવા આવે છે. પરંતુ કણભક્ષી પક્ષીઓના ખોરાકમાં ભેજ ન હોવાથી એમને થોડા થોડા સમયે પાણી પીવાની જરૂર પડે છે.

સસ્તન પ્રાણીઓ જે રીતે પાણીના ઘૂંટડા ભરે છે એ રીતે પક્ષીઓ નથી ભરી શકતાં. આથી એમની પાણી પીવાની રીત વિવિધ અને વિશિષ્ટ હોય છે. કેટલાંક પંખી ચાંચ વતી પાણીનું એક ટીપું ચૂસે છે અને પછી માથું ઊંચું કરીને પાણી ગળાની નીચે ઉતારે છે. કેટલાંક પંખી પાણી ચૂસે છે અને જિહ્વાના કંપનથી પાણીને ગળે ઉતારે છે. પંખી પાણી પીએ ત્યારે અસુરક્ષિત હોય છે. આથી પાણી પીતી વેળા તે ખાસ સતર્ક રહે છે અને માંડ એકાદ ઘૂંટડો લઈને આજુબાજુ નજર ફેરવી 'સબ સલામત'ની ખાતરી કરી લે છે.

કેટલાંક પક્ષી - ખાસ કરીને અબાબીલ ઊડતાં ઊડતાં જ પાણી પી લે છે. પાણીની સપાટી સરસાં આવીને ઉડાન દરમિયાન જ ઘૂંટડો ભરી લે છે. આ રીતે પાણી પીવામાં તેમના પર હુમલો થવાની સંભાવના ઘટી જાય છે એ વધારાનો ફાયદો.

'શિયરવોટર' કે ઝળૂંબી ('પેટ્રેલ') જેવાં દરિયાઈ પક્ષીઓએ મધદરિયે મીઠા પાણીની જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે વિશિષ્ટ પદ્ધતિ અપનાવી છે. ખાસ વિકસેલી ક્ષારગ્રંથિ (salt gland) દ્વારા તેઓ પોતે પીધેલા દરિયાના પાણીમાંથી વધારાનું મીઠું કાઢી નાખે છે. આ કારણે દરિયાઈ પક્ષીઓ મહિનાઓ સુધી જમીનથી દૂર રહી શકે છે.

લેખક : સ્ટીફન મોસ

સ્ત્રોત : 'અંડરસ્ટેડિંગ બર્ડ બિહેવિયર'.

પ્રકાશક : ન્યુ હોલેન્ડ પબ્લિશર્સ, ૨૦૦૩

ભારતનાં પુષ્પવિહંગો તથા વિહંગ-પુષ્પો (૭)

ખાખરો (Flame of the Forest, *Butea monosperma*)

૪૦થી ૫૦ ફીટની ઊંચાઈ સુધી પહોંચતા આ ટટ્ટાર વૃક્ષનાં ફૂલો ત્રણ-ત્રણના ઝૂમખામાં આવેલાં હોય છે. ઘેરા જેતૂની લીલા રંગની તેની દાંડી મખમલથી મઢેલી હોય તેવી લાગે છે. આશરે છ ઇંચ લાંબી ટટ્ટાર દાંડલી પર ઘાટા ગુચ્છમાં આ ફૂલો ખીલે છે. તેની પાંખડી પ્રજ્વલિત કેસરી રંગની હોય છે; જો કે સુંવાળી બારીક રૂંવાટીના આવરણના કારણે તેમાં ગુલાબી ઝાંચ પણ વરતાય છે. તેનો પુષ્પમણિ દોઢથી બે ઇંચનો હોય છે. પુષ્પને પાંચ પાંખડી હોય છે. મુખ્ય પાંખડી ૧ ઇંચ પહોળી હોય છે. તેની આજુબાજુમાં બે નાની પાંખડી આવેલી હોય છે. તે ઉપરાંત બીજી બે પાંખડી જોડાઈને પંખીની મરોડદાર ચાંચ જેવો આકાર સર્જે છે. પુંકેસર આ જોડાયેલી પાંખડીથી ઢંકાયેલા હોય છે. કેસૂડાનું ફૂલ દસ પુંકેસર ધરાવે છે; જેમાંથી નવ જોડાયેલા અને એક છૂટું હોય છે. વળેલી પરાગવાહિની પરાગાશયની ઉપર આવેલી હોય છે. પરાગવાહિની પક્ષીઓ અને ફલિત કરી

શકે એ રીતે ગોઠવાયેલી હોય છે.

પુષ્પન થાય ત્યારે વૃક્ષ સાવ પર્ણવિહીન થઈ જાય છે, અથવા તો તેની નીચલી ડાળીઓ પર કેટલાંક પાન જોવા મળે છે. વૃક્ષનો ઉપલો ભાગ ફૂલોથી ઢંકાયેલો હોય છે.

પુષ્પનની ઋતુ : જાન્યુઆરીના અંતથી માંડીને માર્ચ સુધી. શુષ્ક વાતાવરણ હોય ત્યારે ફૂલ વહેલાં આવી જાય છે.

વ્યાપ : બ્લેટરના કહેવા અનુસાર ભારત અને બર્માના મોટા ભાગના વિસ્તારમાં ખાખરો સામાન્ય છે. હિમાલયમાં તે ૩૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈ સુધી જોવા મળે છે. જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં ૪૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈ સુધી. શુષ્ક પ્રદેશોમાં અસામાન્ય કે ગેરહાજર. મોટે ભાગે સમૂહમાં ઊગેલો જોવા મળે છે.

મુલાકાતીઓ : મધુરસથી છલકતાં કેસૂડાં પર પક્ષીઓ અચૂક જોવા મળે છે. તેમની હલચલથી ઝૂલતી ડાળીઓ દૂરથી જ પક્ષીઓની હાજરીનો સંદેશ આપી દે

ખીલ્યા હોવાનું સ્મરણ....

...આમેય આજે સવારથી ફાલ્ગુની પૂર્ણિમા હોવાથી કે કેમ, કવિ સુંદરમૂના ગીતનું એક મુખડું હોટે આવી ગયું છે, તે હરતાં ફરતાં કામ કરતાં બોલી જવાય છે. આવું થાય છે...

મને ફાગણનું એક ફૂલ આપો,

કે લાલ મોરા,

કેસૂડો કામણગારો જી લોલ.

...કેસૂડો એટલે વગડાની આગ, પ્રેમીઓ કહેશે મનડાની આગ... એનાં અનેક નામોમાં એક નામ તે અગ્નિરથ. કેસૂડાંનાં વન ખીલે શું, જાણે દાવાગ્નિ પ્રગટ્યો.

ફાગણમાં કેસૂડાંની એવી આગથી બળતાં વન

જોયાં છે. બહુ વર્ષો થયાં નથી એ વાતને, આજે શી સ્થિતિ છે, ખબર નથી. પણ એ દિવસે પણ ફાલ્ગુની પૂર્ણિમા હતી. અમે સૌ ગયાં હતાં. ઇંડર-વિજયનગર તરફ પોળોનાં જંગલમાં. કેસૂડાની આગથી અવાચક થઈ જવાય... એક એક કેસૂડાની ડાળીએ ડાળીએ વહિ-શિખાઓ. કેટલાક તરુણ તો એવા ખીલેલા ! દુર્દમ્ય હતી એમની લપટો !

એ પછી કેસૂડાનાં એવાં વન જોયાં નથી... પછી તો એ ખીલેલા હોય, અને આપણે ન જઈએ અને આપણે જઈએ ત્યારે એ ખીલેલા ન હોય. માત્ર ખીલ્યા હોવાનું સ્મરણ હોય.

લેખક : ભોળાભાઈ પટેલ

સૌજન્ય : 'તેષાં દિક્ષુ' (સુંદેલા નિબંધો)

પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી. ૨૦૦૪

છે! મેં નીચે મુજબની પ્રજાતિઓને કેસૂડા પર નિહાળી છે; જો કે બીજાં પણ અનેક પક્ષીઓ તેની મુલાકાત અવશ્ય લેતા હશે :

ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow) : નિયમિત અને સામાન્ય મુલાકાતી.

કાગડો (House Crow) : ઉપર મુજબ.

વન લેલાં (Jungle Babbler) : ઉપર મુજબ.

કાબર (Common Myna) : ઉપર મુજબ.

જંગલી કાબર (Jungle Myna) : ઉપર મુજબ.

કાબરી કાબર (Pied Myna) : ઉપર મુજબ.

પચરંગી શક્કરખોરો (Purple-rumped Sunbird) : ઉપર મુજબ.

જાંબુડી શક્કરખોરો (Purple Sunbird) : ઉપર મુજબ.

ગુલમહોર (Flamboyant, *Poinciana regia*)

૪૦થી ૫૦ ફીટ જેટલું ઊંચું થતું આ પર્ણપાતી વૃક્ષ ફેલાયેલી ડાળીઓ અને સુંદર પિચ્છાકાર પર્ણો ધરાવે છે. તેનાં સુંદર ફૂલ શાખાત્ર પર મોટા ગુચ્છ રચે છે. દરેક પુષ્પ કુલ પાંચ પાંખડી ધરાવે છે, જેમાંથી ચાર ભભકદાર રાતા રંગની હોય છે. ધ્વજરૂપ પાંચમી

પાંખડી મોટા કદની તથા પીળા, રાતા અને શ્વેત રંગના મિશ્રણવાળી હોય છે. આ પાંખડીઓ પાંચ જાડી બાહ્ય પાંખડીઓ (sepals)માંથી નીકળે છે. અંદરની બાજુએ લાલ રંગ ધરાવતી આ બાહ્ય પાંખડીઓ મળીને વજ (calyx)ની રચના

કરે છે. દસ લાંબા પુંકેસરની વચ્ચે તેમનાથી પણ ઊંચી, પાતળી અને લીલા રંગની પરાગવાહિની હોય છે. ગુલમહોરનાં ફૂલની પહોળાઈ આશરે ૪ ઇંચની હોય છે.

વર્થ (Werth) જણાવે છે તે અનુસાર, આ ફૂલોની રચના વિહંગાનુરાગી (ornithophilous) અને કીટકાનુરાગી (entomophilous) છે. આમ પક્ષીઓ અને કીટકો બન્ને આ ફૂલોની મુલાકાત લે છે.

પુષ્પનની ઋતુ : ગરમીની ઋતુમાં, ખાસ કરીને એપ્રિલથી જૂન.

વ્યાપ : મૂળ માડાગારકરનું વતની આ વૃક્ષ ૧૯મી સદીમાં ભારતમાં લાવવામાં આવ્યું હતું (બ્લેટર). પશ્ચિમ ભારતમાં બગીચાના વૃક્ષ તરીકે તેમ જ રસ્તાની બાજુમાં વાવેલું જોવા મળે છે.

મુલાકાતીઓ : મેં નીચેનાં પક્ષીઓને નિશ્ચિતરૂપે ગુલમહોરનાં ફૂલોમાં મધુરસનો આહાર લેતાં જોયાં છે.

ઉપકારકતા સહેજે જણારો. એ ઉપરથી જ એને 'સર્વોત્કૃષ્ટ પુષ્પપંખી' અભિધાન અપાયું છે.

શીમળો, પારસપીપળો, પનરવો, કોદારો, ખાખરો, આસંદરો, બાવળ, અગથિયો, કેળ, ધાવડી, આકડો, બૂચ, અરડૂસી, સેવન, રાતીવેલ, વાંદો, પીળી કરેણ, કેરડો, લીમડો, સરગવો ઇત્યાદિ.

લેખક : 'વનેચર' (હરિનારાયણ આચાર્ય)

સૌજન્ય : 'વનવગડાનાં વાસી'

પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાસભા, ૧૯૭૯.

સર્વોત્કૃષ્ટ પુષ્પપંખી

સક્કરખોરો એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ફૂલ ઉપર જાય છે ત્યારે એના શરીર પર ચોટેલી પરાગરેણુ પેલા બીજા ફૂલમાં લાગે છે અને એ દ્વારા પુષ્પનું 'ગર્ભાધાન' કર્મ સરજાય છે. આવી ક્રિયા કરનારાં પંખીઓ અનેક છે પરંતુ એ સર્વમાં મૂર્ધન્ય સ્થાન સક્કરખોરાનું જ છે. સક્કરખોરા દ્વારા ગર્ભાધાન કરતાં વિવિધ જાતિનાં પુષ્પોની યાદી નીચે આપી છે એ ઉપરથી એ પંખીની

પચરંગી શક્કરખોરો
જાંબુડી શક્કરખોરો

(વિન્કલરે ગુલમહોર અને શંખેશ્વર, બન્નેનાં પુષ્પો પર શક્કરખોરાને આવતા જોયા છે. તેણે આ નિરીક્ષણ કેમેરૂનમાં કરેલું. આવું જ નિરીક્ષણ લેડિઅને કોંગોમાં અને નુથે જાવામાં કરેલું છે.)

શંખેશ્વર (ગલતોરો, Peacock Flower Tree, *Poinciana pulcherrina*)

શંખેશ્વર એક ક્ષુપ કે એક નાનકડું વૃક્ષ છે તેમ કહી શકાય. તેનાં ફૂલ નારંગી-લાલ કે પીળા રંગનાં હોય છે. ગુલમહોરનાં ફૂલ કરતાં આ ફૂલ ઘણા નાના કદનાં હોય છે. તેનાં પુંકેસર લાંબાં અને બહાર નીકળેલાં હોય છે.

પુષ્પનની ઋતુ : મેં મુખ્યત્વે કોંકણ વિસ્તારમાં નિરીક્ષણ કર્યું છે અને ત્યાં શંખેશ્વરને આખું વર્ષ ફૂલ આવતાં દીડાં છે. જો કે ચોમાસાના અંતભાગમાં તથા શિયાળા દરમિયાન ફૂલની બહાર વધુ હોય છે.

વ્યાપ : ભારતભરમાં તથા અન્ય ઉષ્ણકટિબંધીય દેશોમાં ઉગાડવામાં આવે છે. શંખેશ્વરનું મૂળ વતન કયું તે બરાબર જાણી શકાયું નથી. (હૂકર).

મુલાકાતીઓ : આ ફૂલના મુખ્ય મુલાકાતી શક્કરખોરા છે. પચરંગી શક્કરખોરો અને જાંબુડી શક્કરખોરો લગભગ આખો દિવસ શંખેશ્વર પર જોવા મળે છે. આ મધુરસ તેમના ખોરાકનો મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ છે. કીહિમમાં મારા બગીચામાં પૂરબહારમાં ખીલેલા શંખેશ્વરથી આશરે ૩૦ વારના અંતરે ઈંડાં સેવી રહેલી જાંબુડી શક્કરખોરાની માદાને હું નિહાળી રહ્યો હતો. વરસાદનાં ઝાપટાં બંધ થાય ત્યારે એ ખોરાકની શોધમાં માળો છોડતી હતી. એની સાથે જ એનો જોડીદાર પણ રહેતો. અને એ બન્ને શંખેશ્વરનાં ફૂલોને વળગી વળગીને એમાંથી મધુરસનો આહાર લેતાં. આ દરમિયાન નર

માદા પ્રત્યે ખૂબ લાગણી દર્શાવતો અને મધુપાનની વચ્ચે વચ્ચે ગીત ગાઈને, પાંખો હલાવીને ઈંડાં સેવવાની કંટાળાજનક કામગીરીની વચ્ચે તેનું મનોરંજન કરતો. ઘેરાં વાદળાંની વચ્ચેથી ડોકાતા સૂર્યનાં કિરણો વર્ષાખિંદુઓથી સુશોભિત શંખેશ્વરને અને નરના સુંદર પોશાકને પ્રકાશથી નવડાવતાં, ત્યારે આ મનોરમ દશ્ય અનેરી શોભા ધારણ કરતું.

પોપટ (Rose-ringed Parakeet) પણ શંખેશ્વરની વારંવાર મુલાકાત લે છે. પરંતુ તે ફૂલોને ચાંચ વતી તોડી નાખે છે (અને શિંગોનો આહાર કરે છે) એટલે પરાગનયનમાં તેનો ફાળો શંકાસ્પદ છે. જો કે શંખેશ્વરનાં ફૂલોનાં લાંબાં પુંકેસર અને પરાગવાહિનીની સ્થિતિ જોતાં શક્ય છે કે આસપાસનાં ફૂલોનો પરાગ પોપટને લાગતો હોય અને એ રીતે કદાચ પરાગનયન થતું હોય.

આ ફૂલોની મુલાકાતે ભમરા (*Xylocopa sp.*) અને બીજાં અનેક કીટકો પણ આવે છે. આમ ગુલમહોરની માફક જ શંખેશ્વરનાં ફૂલ પણ વિહંગાનુરાગી અને કીટકાનુરાગી અનુકૂલન દર્શાવે છે.

(ક્રમશઃ)

ડૉ. સલિમ અલી

સ્રોત : બી.એન.એચ.એસ., વૉલ્યુમ-૩૫, નં-૩ અને ૪, ૧૯૩૨
અનુવાદ : નકિતા મુનિ, ગાંધીનગર

ખાખરાની છાલમાંથી 'બેંગાલ કીનો'ના નામે જાણીતો ગુંદર મળે છે. ખાખરાનું વૈજ્ઞાનિક નામ 'બ્યુટિયા' બ્યુટેના ઉમરાવ (Earl of Bute) કે જે અઢારમી સદીના જાણીતા વનસ્પતિશાસ્ત્રી હતા તેમના માનમાં રાખવામાં આવ્યું છે. ૧૭૫૭માં લડાયેલું પ્લાસીનું યુદ્ધ રણમેદાન પર ઊગેલા પલાશનાં વૃક્ષો પરથી 'પ્લાસી'ના નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

લેખક : ખુશવંતસિંઘ, સ્રોત : 'નેચર વૉચ', પ્રકાશક : હાર્પર-કોલિન્સ પબ્લિશર્સ ઇન્ડિયા, ૨૦૦૩

સારસ વૉચ

સારસ દર્શન

દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ તા. ૨૦ જૂન ૨૦૧૦ના રોજ સુંદરવન દ્વારા સારસદર્શનના કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

આ કાર્યક્રમની શરૂઆત ત્રાજ ગામના તળાવે પક્ષીદર્શનથી કરી હતી. સવારમાં ફાટીયાંચ ઢોંકની વસાહત અને તેની સાથે નાના કાજિયા અને નાના તેમજ વચેટ બગલાની વસાહત કુદરતમાં સહઅસ્તિત્વનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડી રહી હતી.

એની સાથે નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling-Duck)ની હળવી સિસોટી અને ગજપાંઉ (Black-winged Stilt)ના અવાજ તેમની હયાતી પૂરવાર કરી રહ્યા હતા.

આ વર્ષે પાણી સારું એવું ભરાયેલું હતું એટલે પક્ષીઓમાં બહુ ઓછી વિવિધતા જોવા મળી હતી.

પક્ષીઓની યાદી, આ મુજબ છે.

પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork), ફાટીયાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork), કાળી કાંકણસાર (Black Ibis), ટિટોડી (Red - wattled Lapwing), ગજપાંઉ, કાણી બગલી (Pond Heron), રાત બગલો (Black-crowned Night-Heron), બુલબુલ (Red-vented Bulbul), દરજીડો (Common Tailorbird), શકરખોરો (Purple Sunbird), નાની સિસોટી બતક, નકટો (Comb Duck), પીળક (Eurasian Golden Oriole), શકરો (Shikra), કોયલ (Asian Koel), ઘૂંકિયો (Greater Coucal), સુગરી (Baya Weaver)

તળાવના પાછળના ભાગમાં અમને સારસ (Sarus Crane)ની આઠ જોડી જોવા મળી હતી.

ખોરાક શોધતી સારસ બેલડી અને તેની સાથે પ્રજનન ઋતુ દરમિયાનનું નૃત્ય. આ દૃશ્ય જોઈ શિબિરાર્થીઓ આનંદિત થઈ ગયા હતા.

પ્રકૃતિમાં કહેવાય છે, નર પક્ષી કે પ્રાણી માદા કરતાં વધુ દેખાવડા અને સુંદર હોય છે. આ ગુણો તેમને પોતાની પેઢી અને વંશને આગળ ચાલુ રાખવા માટે તથા માદાને રીઝવવા માટે ઉપયોગી નીવડે છે. આ વાતથી એવું ન માનવું કે આનાથી માદાને ઊતરતી કક્ષામાં મૂકવામાં આવે છે. હકીકતમાં કુદરતમાં માદાને ચયનનો હક્ક આપેલ છે. કોનો સ્વીકાર કરવો અને કોનો નહીં તે માદા નક્કી કરે છે. કેટલાંક પક્ષી સારો માળો બનાવીને પોતાની માદાને રીઝવે છે, જેમ કે સુગરી.

આ વાતો પર સારી એવી ચર્ચા કરી ચા-નાસ્તો પૂરો કરી પરિએજ જવા રવાના થયા. રસ્તામાં નારદા તળાવ પર અમે ૧૫ સારસ જોયા. સારસ આ જગ્યા પર આટલી સંખ્યામાં જોતાં આશ્ચર્ય લાગ્યું. આ પહેલા અહીં ભૂતકાળમાં ૧૦૦ જેટલા સારસ જોવા મળતાં હતાં. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આ સંખ્યા ઘટીને ૫-૭ જેટલી થઈ ગઈ છે. આનું કારણ વધતું જતું કૃષિકરણ અને વેગથી ઘટતો જતો જળપ્લાવિત વિસ્તાર.

આ સમસ્યાનો ઉકેલ આપણે આપણા કૃષિવિકાસ સાથે લાવી શકીએ એમ છીએ. બહારનાં રાષ્ટ્રોમાં 'Site of Special Scientific Interest' (SSSI) જેવા કાર્યક્રમો વિકસાયા છે. તે મુજબ જે-તે પક્ષી કે પ્રાણી પોતાની માલિકીની જગ્યામાં હોય કે પ્રજનન કરે તો સરકાર દ્વારા તેને આર્થિક વળતર પૂરું પાડવામાં આવે છે. આથી તે વ્યક્તિને આર્થિક સહાય પૂરી પડે છે અને તે વ્યક્તિ જે-તે પક્ષી-પ્રાણીને રક્ષણ પૂરું પાડે છે. આવા કાર્યક્રમોથી બીજા લોકો પણ પ્રોત્સાહિત થાય છે. આવા કાર્યક્રમ ગુજરાત સરકાર દ્વારા કરવામાં આવે તો

ભયજનક સૂચિમાં આવેલ ઘણાં પક્ષી જેવાં કે, સારસ, ખડમોર, ઘોરડ, ટિલોર વગેરેને બચાવી શકાય.

બસ આ જ લક્ષ્ય સાથે અને ભવિષ્યમાં પણ આ જ રીતે ખેતરોમાં સારસની બેલડી જોઈશું એવી આશા સાથે અમે અમદાવાદ પરત થવા વિદાય લીધી.

શિવભદ્રસિંહ જાડેજા, રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજા
સુંદરવન, સેટલાઈટ રોડ, અમદાવાદ

સારસ પક્ષીના જીવનક્રમ ઉપર

જંતુનાશક દવાઓની ગંભીર અસરો

સારસ ગુજરાતનું ગૌરવ છે. વર્ષો પહેલાં કુદરતી જળવિસ્તારો, ખરાબાની જગ્યાઓ, પડતર જમીન ઘણીબધી હતી. માનવે જેમ જેમ વિકાસ કર્યો તેમ તેમ આ બધા જ કુદરતી વિસ્તારો દબાણ હેઠળ આવતા ગયા. આની સારસ ઉપર ખૂબ જ નકારાત્મક અસર થઈ રહી છે. વળી ખેતી માટે ઉપયોગમાં લેવાતાં ઝેરી ખાતરો તેમજ જંતુનાશક દવાઓ (ફોરેટ, યૂરિયા, ડીડીટી તેમજ અન્ય જંતુનાશકો) સારસ માટે ખૂબ જ નુકસાનકારક પુરવાર થઈ રહી છે.

૨૦૦૯માં એક દિવસ સવારે ડંડુસર ગામના ખેડૂત પ્રજાપતિભાઈએ કે જેઓ સારસનું ‘મોનિટરિંગ’ કરે છે, તેમણે જગદીશભાઈ નિરાશીને ફોન કરીને જણાવ્યું કે, “એક સારસ અમારા ખેતરમાં બેઠું છે. અને માદા આજુબાજુ ફરે છે. તેને કંઈક થયું લાગે છે, તમે જલદીથી આવો.” જગદીશે તરત જ મને અને સાથે સાથે જેસીંગભાઈ મકવાણાને પણ ફોન કર્યા. જેસીંગભાઈ મકવાણા સારસનું નિરીક્ષણ કરે છે અને હોશિયાર વ્યક્તિ છે. અમે બધા જ ખેતરે પહોંચ્યા, જ્યાં સારસ બેઠું હતું. ત્યાં માદા સારસ કોઈને પણ નરપક્ષીની નજીક જવા દેતું નહોતું; મોટેથી બોલી પાંખો પહોળી કરીને માણસો સામે દોડતું હતું. ત્યાં ભેગા થયેલા (ખેતીકામ કરતા) માણસોમાં ભરવાડ બહેનો પણ હતી. તેઓ ખેતરમાં ચાર લેવા જતી હતી. તેમની

પાસે જે ચારિયું (ઘાંસ બાંધવા માટેનું કપડું) હતું તે લીધું અને જેસીંગભાઈએ હિંમત કરી નર સારસ પાસે જઈ સારસની ડોક ઉપર અને શરીર ઉપર નાખ્યું અને ડોક પકડી લીધી. ગામમાંથી તાત્કાલિક રિક્ષા મંગાવી અને બાવળાના પશુ દવાખાને લઈ જવા માટે રિક્ષામાં બેઠા. ડોક્ટર જોષીસાહેબ ત્યાં હાજર હતા. તેમણે તાત્કાલિક સારસની સારવાર શરૂ કરી; ઇન્જેક્શન આપ્યાં, સેલાઈનની બોટલ ચડાવી. ડોક્ટર જોષી સાહેબે અમને જણાવ્યું કે સારસ કોઈ ઝેરી પદાર્થ ખાઈ ગયું લાગે છે. થોડી વાર પછી સારસ ઊભું થવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. ડોક્ટર સાહેબે તેને પકડીને ઊભું રાખવાના પ્રયત્ન કર્યાં. થોડી વાર ઊભું રહી પાછું બેસી ગયું. લગભગ બેથી ત્રણ કલાક સારસને દવાખાનામાં જ આરામ કરવા દીધો. ત્યાર બાદ ફરી વાર ડોક્ટર સાહેબે શરીરે પકડીને ઊભું કર્યું તો ધીમે ધીમે ચાલવા માટે સારસે પ્રયત્ન કર્યાં. ડોક્ટરે થોડું ચલાવ્યું. પાછું ઊભું રહ્યું. આમ થોડા થોડા સમયે ઊભું રાખીને ચલાવવાના પ્રયત્નો કર્યાં તો સારસ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યું. ડોક્ટર સાહેબે અમને જણાવ્યું કે, “હવે સારસને ઝેરની અસર ઓછી થઈ ગઈ હોય તેમ જણાય છે. તમે તેને લઈ જાવ અને જ્યાં હતું ત્યાં મૂકીને થોડી વાર નિરીક્ષણ કરજો.”

બાવળાથી અમે ધોળકા અને ધોળકાથી ડંડુસર ગામ પાસે ગયાં જ્યાં સારસ હતું. ત્યાં બાજુના ખેતરમાં જુવાર વાવેલ હતી તે જગ્યા પર થોડી વાર તેને ઊભું રાખ્યું.

નર સારસને અમે દવાખાને લઈ ગયા તે સમય દરમિયાન માદા સારસ “કાંઉ... કાંઉ... કાંઉ” કરી વારંવાર ડાંગરના ખેતરમાં જઈને બોલતું હતું, પાછું થોડી વારે જુવારના ખાલી ખેતરમાં આવી બોલતું હતું, તેવું ત્યાં ખેતીકામ કરતા ભાઈએ જણાવ્યું. નર સારસ થોડી વાર ઊભું રહી ચાલવા લાગ્યું. બે-ત્રણ વાર પડી ગયું. ફરી પાછું જાતે ઊભું થઈ ચાલવા લાગ્યું અને શેઠા

ઉપર જઈને બેઠું. સંધ્યા થઈ ગઈ હતી. ગામના ખેડૂત ભાઈને અમે ફોન દ્વારા જણાવ્યું કે તમે રાત્રે આવીને તપાસ કરજો. રાત્રિના બારથી સાડાબાર વચ્ચે ઝરમર ઝરમર વરસાદમાં સારસ છે કે નહિ તે તપાસ કરવા માટે દીપકભાઈ આવ્યા તો સારસ પાળા ઉપર બેઠું હતું. અમે સવારે ૬.૧૫ કલાકે પહોંચ્યા તો સારસ લીમડાના ઝાડ પાસે ડાંગરના ખેતરમાં ફરતું હતું. અમે શાંતિ અનુભવી. સારસનું જીવન બચી ગયું.

આવો જ એક બીજો કિસ્સો ખંભાત તાલુકા પાસે બનેલો. ૨૬ જાન્યુઆરી ૨૦૦૮ના રોજ અમે સારસના નિરીક્ષણ માટે જતા હતા ત્યારે ફક્ત માદા સારસ પાસે એક પુખ્ત બચ્ચું અમે દૂરબીનથી જોયું તેથી અમને થયું કે ફક્ત માદા કેમ છે? નર સારસ ક્યાં? દરેક બાજુ નિરીક્ષણ કર્યું પરંતુ નર સારસ ક્યાંય જોવા ન મળ્યું.

અમારી પાસે બે ભરવાડ ભાઈઓ આવ્યા, “સાહેબ, શાના ફોટા પાડો છો?” અમે કહ્યું, “અમે ફોટા નથી પાડતા પેલા બે પક્ષીઓને જોઈએ છીએ” એમણે જવાબ આપ્યો, “સાહેબ એ તો ડાઘા છે. બે દિવસ પહેલા એક મોટો ડાઘો ફોરેટ ખાઈ જવાથી મૃત્યુ પામ્યો. ભૂંગળાં(ચોખાના લોટમાંથી બનાવેલ બાળકોને ખાવાની વાનગી. આખું પોલું હોય. તેમાં ભૂંડને મારવા માટે ફોરેટ ભરી દે. ભૂંડ ઘઉંને બગાડે નહિ તે માટે)માં ભરેલું હતું. અજાણથી ડાઘો ખાઈ ગયો હતો.” અમે ત્યાં ગયા તો તેના મોઢામાંથી ચીકણું સફેદ પ્રવાહી (લાળ) ધીમે ધીમે નીકળતું હતું. તે તરફડતું હતું તથા પગ અને પાંખો ફફડાવતું હતું. થોડી વારમાં અમારી સામે ડાઘાએ દેહ છોડી દીધો.

વિરમગામમાં પણ એક કિસ્સો આવો બનેલો તે સારસને ખેડૂતે ચાર-પાંચ દિવસ સારવાર કરીને બચાવી લીધું હતું.

દેશળ પગી

ઓઝા શેરી, દેવેન્દ્ર બાગ, કુબેરજી મંદિર પાસે, ધોળકા-૩૮૭૮૧૦

સારસ નોંધ

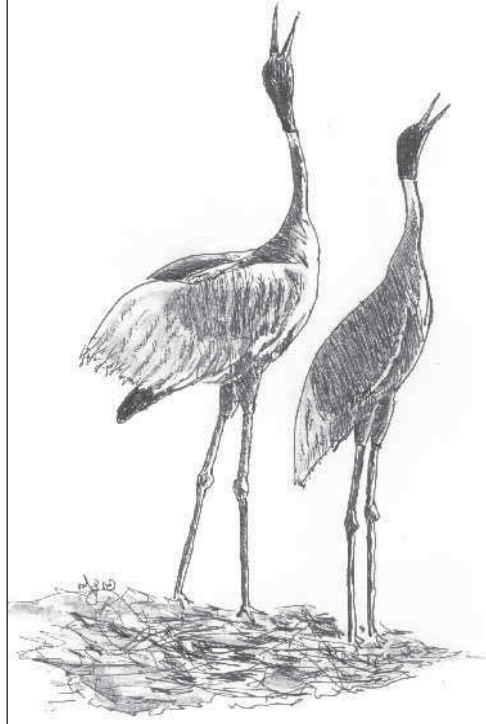
૧૦-૬-૨૦૧૦ના રોજ વનશ્રી ટ્રસ્ટના સ્વયંસેવકો હિમાંશુ આચાર્ય, ધરા આચાર્ય, કેયુષી વગેરેને ખેડાથી ખંભાતના રસ્તે લીંબાસી ગામ પછી, પરિએજ તળાવના વિસ્તાર પાસે સવારના નવ વાગ્યાની આસપાસ ૧૬ સારસ ખેતરના શેઢા પાસે જોવા મળ્યાં હતાં. ૧૫થી ૨૦ મિનિટ સુધી આ મનોરમ્ય દૃશ્ય નિહાળ્યું. પક્ષીઓ એમની મસ્તીમાં મશગૂલ હતાં.

અંજના નિમાવત

વનશ્રી ટ્રસ્ટ, ૫૩૦/૨, સે. ૪બી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૪

શું આપે આ વર્ષનું લવાજમ ભર્યું?

પત્ર-સેતુ

આપની વાત સ્પર્શે છે...

‘વિહંગ’ ગ્રીષ્મ, ૨૦૧૦ના અંકમાં સંપાદકીયથી પ્રવેશ કરીને પંખી પંચાંગ સુધીની સફરમાં આપની દૃષ્ટિની કમાલ વરતાઈ આવે છે.

સંપાદકીયમાં આપે પ્રગટ કરેલી ચિંતા ખરેખર ગુજરાતીઓ માટે શરમજનક કહેવાય એવી છે. આપે વાસ્તવિકતા આલેખી છે. ‘ગ્રીષ્મ’ની જોડણી માટે માફી માગો છો એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અન્ય પ્રકારના સામયિકને અનુલક્ષીને આદરણીય ઘટના છે. આજે જોડણી તોડવાની વાતો ચાલે છે અને એ પણ સાહિત્ય સાથે જોડાયેલ દ્વારા, ત્યારે આપની વાત સ્પર્શે છે.

‘માણ્યું તેનું સ્મરણ’ અને ‘વિહંગાવલોકન’ એ આપણા વારસાની ગરજ સારે છે. વચ્ચે વચ્ચે આવતા ‘વનેચર’ અને પદ્મુખ દેસાઈનાં પુસ્તકોમાંથી લીધેલાં અવતરણો પણ એ ભલી ભૂતકાળની યાદ અપાવે છે. વળી નિરીક્ષણ નોંધ અને ‘વિહંગપુષ્પો’ પણ ગમે છે. પ્રશાંત દેસાઈનો લેખ નવી દૃષ્ટિ આપે છે. અને છેલ્લે ખડમોરની તસવીર આંખને લીલીછમ હરિયાળીમાં શાતા અર્પે છે.

જયંત ડાંગોદરા

મુ. ભદ્રાવડી-૩૬ ૪૭૧૦, જિ. ભાવનગર

દર્શન કરાવે છે. પરંતુ તમને ગોંડલ બસ સ્ટેશનમાં કોઈ વૃક્ષ ન દેખાયું તે અજબ-ગજબ લાગ્યું.

મુદ્દાની વાત કરું તો ગોંડલ બસ સ્ટેશનમાં લગભગ ૮૦ વૃક્ષો આવેલાં છે અને બસ સ્ટેન્ડના ૧૦૦ મીટર વિસ્તારમાં લગભગ ૨૦૦થી વધારે ઘટાટોપ વૃક્ષો વર્ષોથી ગોંડલના પર્યાવરણને જાળવી રહ્યાં છે. તમે જે રિવર પેલેસ - દરબાર પેલેસમાં શૂટિંગ કર્યું તેમાં પણ અસંખ્ય વૃક્ષો આવેલાં છે તે તમને તમારા કાર્યની વ્યસ્તતાને કારણે નજરમાં આવ્યાં નહીં હોય તેમ મને લાગે છે. કાબર મોટા ભાગે રેલવે સ્ટેશન, બસ સ્ટેશન વગેરે વિસ્તારોમાં સુરક્ષા માટે એક સાથે વીજળીના તાર, જાહેરાતના બોર્ડ ઉપર રાતવાસો કરતી જોવામાં આવે છે. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ નગરપાલિકાઓ પૈકી સૌથી વધારે સંખ્યામાં વૃક્ષોનું વાવેતર અને ઉછેર ગોંડલ શહેર તથા આસપાસનાં ગામોમાં થયેલ છે, જે તમારી જાણકારી માટે લખું છું. તેમ છતાં તમારું સૂચન છે તો અમે હજુ પણ વધારે વૃક્ષોનું વાવેતર અને ઉછેર થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરતા રહીશું, તેની ખાતરી આપું છું. તમે ગોંડલની કાબરો પ્રત્યે દાખવેલ સંવેદના બદલ તમારો આભારી છું.

હિતેશ દવે

પ્રેક્ષિડન્ટ, ગોંડલ ફોરેસ્ટ યુથ ક્લબ, ગોંડલ

ગોંડલનાં વૃક્ષો અંગે ખુલાસો

શ્રી સી.ડી. કરમશીયાણીભાઈ, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૦ના ‘વિહંગ’માં પત્રસેતુમાં ‘ગોંડલના બસસ્ટેન્ડમાં કાબરોનો રાત્રિનિવાસ’ પત્ર વાંચીને મને આ પત્ર લખવાની અંતઃપ્રેરણા થઈ છે.

ગોંડલમાં છેલ્લાં ૫૦ વર્ષથી હું નિવાસ કરી રહ્યો છું અને ગોંડલ ગામ મારા માટે મારું ગોકુળ છે. તમે કોઈ ગુજરાતી શ્રેણીના શૂટિંગ માટે ગોંડલ આવ્યા ત્યારે તમે રાત્રિના ૧૧.૦૦ વાગ્યે તાર ઉપર કાબરોને જોઈ અને તમારું હૈયું વલોવાયું તે તમારામાં રહેલ સંવેદનાઓનું

નીલ કસ્તૂરાની હાજરી અંગે આશ્ચર્ય

વિહંગ, ગ્રીષ્મ, ૨૦૧૦નું સંપાદકીય આપના પ્રત્યે અનન્ય ભાવ જગાડી ગયું. ‘ગ્રીષ્મ’ની જોડણીને લઈને આપે જે સાહિત્યિક અનુસંધાનો જોડી, આમ આદમી “રાયજી”નો પંખી વીતરાગ જે અહંકારશૂન્યતાથી અભિવ્યક્ત કર્યો છે તે આપની વ્યક્તિગત તથા ‘વિહંગ’ની સાહિત્યિક ઉચ્ચત્તમ પરંપરાને જ ઉજાગર કરે છે.

‘વિહંગ’માં પક્ષીઓને લગતા ઉત્તમ કોટીના સાહિત્યિક સંદર્ભો નિયમિત પ્રગટ થતાં જ રહે છે. પરંતુ આપે ભાષાના હૃદયરૂપી જોડણીને મહત્ત્વ આપી, જાહેરમાં તે અંગે ક્ષમા પ્રાર્થી માત્ર ગુજરાતી ભાષાનું જ નહીં, આપનું પણ મહત્ત્વ અનેકગણું વધારી દીધું છે; એટલું જ નહીં, આ સંદર્ભને ગુજરાતના ગામડે વસતા આમ આદમીના પ્રકૃતિના અનન્ય છતાં તેના માટે ‘અન્ય’ એવાં પક્ષી, કીટકો વગેરેથી ઉદાસીન રહેવા સાથે જોડીને આ છબરડા (આપે લખ્યું છે એટલે આ શબ્દપ્રયોગ કરું છું) ને પણ નવો જ આયામ આપી દીધો છે. આપના આ વૈચારિક વ્યાયામને સલામ!

થોડો વિષય બદલીએ તો આ વખતે વિહંગની બે નોંધ સાનંદાશ્ચર્યમાં ડુબાડી ગઈ. એક નોંધ શ્રી અજીતભાઈ ભટ્ટની નીલ કસ્તૂરી (Chestnut-bellied Rock Thrush) વિષયક; એ પણ ઘરના આંગણામાં ચણતો જોવા મળ્યો. અહોભાગ્ય કહેવાય! અહીં ખોડિયાર ડેમના આગળના ભાગે મેં બે-એક વખત જોયો છે. (નિરીક્ષણ નોંધનાં ડો. પારાશર્યની ટિપ્પણી અંતર્ગત આ અંગે સ્પષ્ટતા કરી છે. - સં.)

બીજી નોંધ આ જ વિસ્તાર (ધારી નજીકના શ્રી ખોડિયાર મંદિર તેમજ ખોડિયાર ડેમ)માં જોવા મળેલ ટપકીલી નાચણ (White-spotted Fantail-Fly catcher) રોમાંચિત કરી ગઈ. અહીં પણ અગાઉ નાચણ (White-browed Faintail-Flycatcher) ઘણી વખત જોઈ છે, પરંતુ ટપકીલી નાચણની હાજરી - ઘણા જ આનંદની, હર્ષની બાબત છે. (પ્રવૃત્તિવૃત્ત-નવરંગ નિરીક્ષણ યાત્રા, પૂર્વ ગીરમાંની નોંધ)

ગુણવંત ત્રિવેદી

ભારતીય જીવન-વીમા નિગમ, સાવરકુંડલા

ખરા હૃદયથી અભિનંદન !

‘વિહંગ’ના અંકો દ્વારા જાણે હું આકાશનાં પક્ષીઓનું અવલોકન કરતો હોઉં એવો સરસ મજાનો અનુભવ થયો. પક્ષીઓ નજર સમક્ષ હોય એવું દૃશ્ય ઊભું

થયું! પક્ષીઓને જાણવા, માણવા, ઓળખવા ‘વિહંગ’ એક સરસ માધ્યમ છે, એમાં બે મત નથી.

આવરણ ચિત્ર અને અંદરનાં ચિત્રો - ફોટા, પરદેશની ફોટોગ્રાફીથી, એક તસુ ઊતરતાં નથી, અતિ ઉત્તમ છે. સૌથી સુંદર વાત; ચક્ષુનિષ્ણાતની આંખે - સંજય દષ્ટિ પામી પક્ષીઓને માણી શકાય છે. બીજી સુંદર વાત; તેનું વ્યવસ્થિત ‘લે-આઉટ’, ‘બોક્સ મેટર’, આપે જાતે દોરેલાં ચિત્રો (ખૂબ સરસ - અભિનંદન), પાને પાને મોકળાશ (હાશ! વધારે લખાણ નથી!). ખીચોખીચ લખાણ નહીં હોવાથી પ્રકાશન સુંદર બન્યું છે. મારા મિત્ર ડૉ. આર. બી. બલરને જેઓ આ ક્ષેત્રમાં છે, એમની આ વિશિષ્ટ સેવાઓની નોંધ લઈ અમે ‘ડેન્ટલ હેલ્થ ફાઉન્ડેશન’ દ્વારા હાલમાં જાહેર સન્માન કર્યું હતું - બીજા મિત્ર ડૉ. ભૂપેશ પટેલ - આપણા બંનેના પડોશી - ‘નેચર ફોટોગ્રાફી’નો શોખ ધરાવે છે. મને ‘ફોટોગ્રાફી’ આવડતી નથી પણ સ્વિચ દબાવતાં આવડે છે - ‘Welcome to Ahmedabad’ માટે મેં વ્રજ મિસ્ત્રીને ઔપચારિક તસવીરકાર તરીકે મેળવ્યા હતા, તેમ છતાં આ પુસ્તકમાં મારા ઘણા ફોટો સમાવાયા છે. જરૂરિયાતવાળાં, મને ગમતાં સ્થળોની અમુક કોણથી ફોટોગ્રાફી કરી છે, જે મેં સમાવી છે. લખાણની સાથે ફોટોગ્રાફીના એક શોખનો વધારો થશે, મારી જેમ. તમારી પાસે એક ઉમદા શોખ લેખનનો છે, તેની લગની છે, સારાં ચિત્રો કરી જાણો છો - વગેરે વગેરે માટે ખરા હૃદયથી અભિનંદન.

મનીષ ગજજર, મારો ગ્રાફિક ડિઝાઇનર છે, જે ‘કોમન’ વાત છે એટલે પ્રકાશનમાં ઘણું સામ્ય દેખાય છે. છેલ્લે ‘વિહંગ’ની બિંદી કન્યાના માથે શોભતી બિંદી જેવી છે. તેની બીજી લાઈનમાં વપરાયેલ શબ્દ ‘સેતુ’, જે મારું ‘તખલ્લુસ’ છે, મારા ઘર, દવાખાના સાથે સંકળાયેલ - રજિ. ટ્રેડમાર્ક છે. જે જાણ સારુ ઉલ્લેખું છું. આપનો ઋણી, ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

ડૉ. માણેક પટેલ

સેતુ ડેન્ટલ ક્લિનિક, અંકુર પાસે,

વિહંગે લખાવ્યું

નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

‘વિહંગ’ ઓક્ટો-ડિસે. ’૧૦ મળ્યું. દરેક અંક મળતો રહે છે. આપ ‘સંપાદકીય’ એક સિદ્ધહસ્ત પત્રકારથી પણ ચડિયાતો લખો છો. આ વખતે પણ શ્રી અમિત જેઠવાને આપે આપેલ શ્રદ્ધાંજલિમાં અમિતનું દરેક પાસું આવરી લીધું છે.

હવે ‘વિહંગ’ ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોની પંગતમાં બેસે એવું સમૃદ્ધ થયું છે. તબીબ જેવા વ્યસ્ત વ્યવસાયમાંથી સમય કાઢીને આટલું સુંદર સંપાદન કરવું કઠિન કામ છે. આપને અભિનંદન!

હવે ‘વિહંગ’ માત્ર પક્ષીનિરીક્ષણની નોંધ પૂરતું સીમિત ન રહેતાં પક્ષીને સંલગ્ન અન્ય માહિતી પણ પિરસે છે – ‘બોક્સ’માં આપેલા પ્રસંગો સુંદર છે.

મુ. લાલસિંહજી બાપુનું ‘માણ્યું તેનું સ્મરણ’ ખૂબ ગમે છે. આ વખતે તો તેઓએ લખેલ કર્ણેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન અને તે વિશેની નોંધથી મારાં સંસ્મરણો આળસ મરડીને બેઠાં થયાં. એ જગ્યા પર મારો બાલ્યકાળ વીત્યો છે.

લખવાનું છૂટી ગયું છે, ‘વિહંગે’ લખાવ્યું છે.

રેવતુભા રાયજાદા,

‘પ્રજન’, રાજનગર, જી.ઈ.બી. સોસા. પાછળ, કોલેજ રોડ, કેશોદ-૩૬૨૨૨૦

વૃક્ષ મંદિર

‘વિહંગ’ નિયમિત મળે છે. લવાજમ ભરવાનું બાકી છે. (તો હવે શું કરીશું ? – સં.)

પક્ષીઓના ‘આશરા’ માટે બે વીઘામાં વૃક્ષમંદિર ઊભું કરી રહ્યા છીએ. અન્ય પ્રવૃત્તિઓ પડતી મૂકી દર રવિવારે સમય ફાળવું છું. નાના છોડવાઓને ગોડકામ તથા જલસિંચન કરીએ છીએ. વહેલી સવારે ૩૦ જેટલા મોર નિયમિત ચણ માટે આવી જાય છે. તે પછી હોલો, ધોળ તથા તેતર પણ આવે છે, સાથે લાવરીઓ પણ હોય છે. ખિસકોલીઓ તો ખાઈખપીને પાછળ પડી, બધું જ ફોલી ખાય છે. અન્ય પક્ષીઓમાં બાજ, કાગડિયો કુંભાર, ચકલી, દેવચકલી વગેરે જોવા મળે છે. આ બે વીઘા જમીન પક્ષીઓ માટે આશરો બને તેમાં આપના

સાથ અને માર્ગદર્શનની જરૂર છે. નાના કેમેરામાં ફોટા પાડવા પ્રયત્ન કરું છું.

કાળુસિંહ રાઠોડ

વૃક્ષમંદિર ડેમ પાસે, સોજાણ, તા. વિજાપુર, જિ. મહેસાણા ૩૮૨૮૭૦

વિહંગથી પ્રેરણા મળી

‘વિહંગ’ દ્વારા પક્ષીઓને ઉપયોગી વૃક્ષો વાવવાનું જે અભિયાન શરૂ થયું, તેનાથી અમારો ઉત્સાહ પણ બમણો થઈ ગયો. ઘરના બગીચામાં જ એક નાની નર્સરી તૈયાર કરી. વન વિભાગની મુંજકા નર્સરીના કર્મચારી શ્રી મનુભાઈ સોલંકીના માર્ગદર્શન હેઠળ દેશી કુળનાં દુર્લભ તથા ‘બર્ડ-ફ્રેન્ડલી’ હોય તેવાં વૃક્ષોનાં બીજ વાવ્યાં અને ઉછેર્યાં. રોપા એકાદ વર્ષના થયા એટલે યોગ્ય જગ્યાએ વાવ્યાં.

કિશોરભાઈ ભટ્ટ, વર્ષાબહેન ચૌધરી, કેતનભાઈ પોપટ અને ભરતભાઈ સુરેજાનો સહકાર ખૂબ ઉપયોગી થયો.

રાજદીપ ઝાલા

રાજકોટ

ટિપ્પણી

Journal of Bombay Natural History Society ૧૦૬(૨) ૨૦૬, ૨૦૦૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ રાજેશ સેન્ના અને ચિરાગ આચાર્યની નોંધ :

‘Mysterious characters recorded in Black-headed Ibis during breeding season’નો ગુજરાતી સંક્ષિપ્ત અનુવાદ, ધોળી કાંકણસાર : પ્રજનનઋતુમાં વિચિત્ર લક્ષણો, (‘વિહંગ’ ૪ (૪) ૬૫, ૨૦૧૦) એક રસપ્રદ તેમ જ મહત્ત્વની નોંધ છે. સફેદ કાંકણસારનાં કાળા રંગના માળા તથા ડોકના ભાગમાં પ્રજનનઋતુમાં લાલ રંગ દેખાય છે એ બાબતનો ઉલ્લેખ સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતાં સંદર્ભ પુસ્તકોમાં નથી એ શોધીને એ વિશે નોંધ લખવા બદલ બંનેને અભિનંદન આપવા ઘટે.

સફેદ કાંકણસારનાં કાળા રંગના માથા તથા ડોકના ભાગમાં પ્રજનનઋતુની શરૂઆતમાં લાલ રંગનું

ધાબું કે ટપકાં (છાંટણાં) દેખાય છે, એ વિશે આપણામાંના ઘણાં પક્ષીનિરીક્ષકો (જેમાં હું પોતે પણ સામેલ છું) ઘણાં વર્ષોથી વાકેફ છીએ, પરંતુ આ બાબત ઘણાખરા સંદર્ભગ્રંથોમાં દર્શાવેલ નથી એ જાણતા હોવા છતાં તેના વિશે નોંધ લખવામાં આભસ દર્શાવી છે.

સેન્મા તથા આચાર્ય J.B.N.H.S. Vol ૧૦૬(૨) : ૨૦૬માં છપાયેલ નોંધ સાથેની તસવીરમાં આ કાંકણસારની આંખ પણ લાલ રંગની દેખાય છે, જે પ્રજનન સિવાયના સમયગાળામાં લાલાશ પડતી કથ્થાઈ રંગની હોય છે. જો કે, આ બાબત વિશે તેમની નોંધમાં કોઈ જ ઉલ્લેખ નથી. પ્રજનનઋતુની શરૂઆતમાં જ્યારે સફેદ કાંકણસાર જોડી બનાવવાના કે શરૂઆતના માળો બાંધવાના તબક્કામાં હોય ત્યારે ચાંચ, માથું, ગળું તથા પગ (tibia & tarsus) જે સામાન્ય રીતે ઝાંખા કાળા (dull black) અથવા ભૂખરા (grey) રંગનાં હોય છે તે તેલ લગાવ્યું હોય એવાં ચળકતા કાળા રંગના થઈ જાય છે. ખૂબ થોડા સમય માટે (માત્ર એક-બે દિવસ પૂરતી) પગની ચામડીનો રંગ પણ લાલ અથવા ઘાઠો લાલ થઈ જાય છે જે ફરીથી કાળો થઈ જાય છે.

માથાના પાછળના ભાગે તથા ગળા ઉપર પણ લાલ રંગનાં ધાબાં તેમજ છાંટણાં પણ ખૂબ ઓછા સમય માટે જોવા મળે છે. કેટલીક કાંકણસારમાં લાલ

રંગની જગ્યાએ સફેદ ધાબાં તેમ જ છાંટણાં જોવા મળે છે જે થોડા સમયમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

કાંકણસારના માથા ઉપર છૂટાછવાયા ભૂરા રંગનાં છાંટણાં ક્યારેક શિયાળામાં જોવા મળે છે તેવો ઉલ્લેખ હેનકોક તથા અન્ય (૧૯૮૨)ના પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે. પ્રજનન-નૃત્ય (courtship display) સમયે પડખાં (flanks) તથા પાંખની નીચેના ભાગની ચામડીનો રંગ લાલ દેખાય છે તે વિશે હેનકોક (૧૯૮૨)ના તથા અલી અને રિપ્લી (૧૯૮૩)નાં પુસ્તકોમાં નિર્દેશ કરેલો છે. આ તબક્કે સફેદ કાંકણસારની ઉડાન સમયે તેને નીચેથી જોતાં પાંખ નીચેની લાલ પટ્ટી ધ્યાનાકર્ષક હોય છે.

સંદર્ભ :

(૧) Ali, S. and Ripley, S. D. 1983. Handbook of the Birds of India and Pakistan Vol. I (Compact edi. Oxford University Press, Delhi

(૨) Hancock J. A., Kushlan J. A. and Kahl M. P. 1992. Storks, Ibises and Spoonbills of the World (Academic Press, London)

ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ધ, ૧૮, વિદ્યુતપાર્ક-૧, જીરોડિયા રોડ,

શાંતિગ્રામ નિર્માણ મંડળ

પાછલાં ૨૦ વર્ષોથી આ સંસ્થા ભરૂચ જિલ્લાના પશ્ચિમ વિભાગમાં જળ, જમીન અને પર્યાવરણ ક્ષેત્રે કામગીરી કરી છે. ઔદ્યોગિક એકમોના હવા, પાણીના પ્રદૂષણ સામે સ્થાનિક લોકસંગઠનો ઊભા કરી ગાંધી રાહે સત્યાગ્રહ દ્વારા પર્યાવરણના જતન રક્ષણ અને સંવર્ધન માટે મથતું રહે છે. બિનરાજકીય, બિનસાંપ્રદાયિક માત્રને માત્ર જનહિતના કલ્યાણ માટે કામ કરે છે.

મોતીભાઈ પટેલ (પ્રમુખ)

બદીભાઈ જોષી (મંત્રી)

શાંતિગ્રામ નિર્માણ મંડળ

મુ.પો. તણછા, તા. આમોદ, જિ. ભરૂચ-૩૮૨ ૦૨૫

સ્થાપના દિન : તા. ૧૯-૧-૧૯૮૦

Adv.

સંયત

“લાલપગ તુરૂત્તી અને એનો ઋતુ પ્રવાસ”

શિકારી પક્ષીઓનાં ઋતુપ્રવાસ અને સેટેલાઈટ ટ્રેકિંગ પર સંશોધન કરતા પક્ષીવિજ્ઞાની બેરેન્ડ મેબર્ગની બે સંદેશ નોંધો :

નોંધ-૧ : (તા. ૯-૫-૧૦) દક્ષિણ આફ્રિકામાં ‘સેટેલાઈટ ટ્રેકિંગ’ માટે ‘મિસ્ટનેટ’ની મદદથી જુદી જુદી ઉંમરની ૪૫ પુખ્ત લાલપગ તુરૂત્તી (*Amur Falcon, Falco amurensis*)ને જાન્યુ. ૨૦૧૦માં પકડી એમાંથી દસને નાના પાંચ ગ્રામના સૂર્યઊર્જાથી સંચાલિત ટ્રાન્સમીટર બેસાડવામાં આવ્યા.

મે, ૨૦૧૦ના પહેલા અઠવાડિયામાં પહેલી લાલપગ તુરૂત્તી ચીનમાં, મોંગોલિયાથી પૂર્વમાં, ૪૪ ઉ. અ. ૧૧૭ પૂ.રે. પર જોવા મળી. કદાચ, એ હજુ ઉત્તર તરફ પ્રવાસ કરે એવી શક્યતા લાગે છે.

એ પક્ષીએ ૧૩૭૫૦ કિ.મી. સાત અઠવાડિયામાં પસાર કર્યાં. પ્રવાસ દરમિયાન અમુક દિવસોએ ૧૦૦૦ કિમી / દિવસની ઝડપ જોવા મળી. મુસાફરીનો માર્ગ સંદર્ભ પુસ્તકોમાં બતાવેલ માર્ગ કરતાં જુદો જોવા મળ્યો. બાકી આઠ પક્ષીઓ પ્રથમ પક્ષીની પાછળ જ મુસાફરી કરે છે.

એક નર પક્ષી હજુ સોમાલિયા (આફ્રિકા)માં જ જોવા મળેલ છે.

નોંધ-૨ : (તા. ૧૫-૧૧-૧૦)

* ચીન પ્રથમ પહોંચેલી લાલપગ તુરૂત્તી એની પરત મુસાફરી (autumn return migration) ચીનથી આફ્રિકા તરફ કરી રહેલ છે.

* એ વસંતઋતુની મુસાફરી (Spring Migration) દરમિયાન દક્ષિણ આફ્રિકાથી ઉ. પૂ. ચીન ગયું હતું. એ પ્રવાસમાં એણે સોમાલિયાથી ભારત સુધીનો

પ્રવાસ હિંદી મહાસાગર ઉપરથી ખેડી પ્રથમ ભારતમાં આવ્યું હતું.

પરત મુસાફરીમાં આ પક્ષી નાગપુર અને મુંબઈમાંથી પસાર થયું. એણે મુંબઈથી ઉડ્ડયન કરી આખો હિંદી મહાસાગર પસાર કરી દક્ષિણ આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડા સુધીનો પ્રવાસ સીધી લીટીમાં પૂરો કર્યો. આ હિંદી મહાસાગર પરનો પ્રવાસ લગભગ ૨૫૦૦ કિ.મી. જેટલો હોવા છતાં, ક્યાંય અટક્યા વગર એણે એ પ્રવાસ બે દિવસમાં પૂરો કર્યો. દ્વિપક્લ્વીય આફ્રિકાથી એ પક્ષી તરત જ દરિયાઈ પટ્ટી પર આગળ વધી અત્યારે કેનિયા-ટાન્ઝાનિયાની સરહદે પહોંચી ગયું છે.

બીજી એક લાલપગ તુરૂત્તી પણ ભારતમાં પ્રવેશી ચૂકી છે. એણે ઉ. પૂ. ભારતનો હંગામી વસવાટ છોડી દીધો છે. બે-ત્રણ દિવસમાં નાગપુર પસાર કરી મુંબઈ આવવાની શક્યતા જણાય છે.

શિકારી પક્ષીઓના ઋતુપ્રવાસમાં સૌથી મોખરે લાલપગ તુરૂત્તી ગણી શકાય. કારણ કે, એ પૃથ્વીના એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં (એશિયા ખંડ અને આફ્રિકા ખંડ) પ્રવાસ કરે છે. એ ઉપરાંત વિષુવવૃત્તને પસાર કરી બન્ને

કદ : ૩૦ સે.મી.

ગોળાર્ધમાં પણ વિચરણ કરે છે. તે વર્ષ દરમિયાન ૨૨૦૦૦ કિ.મી.નો પ્રવાસ કરી શિકારી પક્ષીઓમાં લાંબામાં લાંબો પ્રવાસ કરે છે.

એનો મુખ્ય શિયાળુ-પ્રજનન વ્યાપ ઉ.પૂ. એશિયામાં છે. ત્યાંથી પ્રવાસ દરમિયાન (autumn migration) બાંગ્લાદેશ અને ઉ. પૂ. ભારતમાં હંગામી વસવાટ કરી, ત્યાર પછીના લાંબા પ્રવાસ માટેની તૈયારી કરે છે. ત્યાંથી મેદાની ભારતીય દ્વીપકલ્પ પસાર કરી ભારતના પશ્ચિમ દરિયા કાંઠેથી એ વિદાય લે છે.

દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભારતના દરિયાકાંઠેથી એ આશરે ૨૦૦૦-૪૦૦૦ કિ.મી. જેટલો પ્રવાસ ખેડી હિંદી મહાસાગર પસાર કરે છે અને આફ્રિકાના પૂર્વ દરિયાઈ કાંઠે પહોંચે છે. દરિયાઈ પ્રવાસ એ અટક્યા વગર બેથી ત્રણ દિવસમાં પસાર કરે છે, જેમાં રાત્રિ દરમિયાન પણ મુસાફરી સતત ચાલુ જ રહેતી હશે, એવું અનુમાન છે.

આવન અને જાવન મુસાફરી લંબગોળાકારે જણાય છે. આવતી વખતની મુસાફરી (spring migration) તિબેટથી ઉત્તરે થાય છે જેમાં વધુ પડતો જમીન પરનો પ્રવાસ હોય છે, જ્યારે પરત મુસાફરી (autumn return migration) પ્રમાણમાં દક્ષિણ તરફ અને મુખ્યત્વે ભારત અને હિંદી મહાસાગર ઉપરથી થાય છે.

સંકલિત
સ્રોત : 'નેટ' ઉપરથી

'એવિયન ઇન્ફર્મેશન સિસ્ટમ'

જૈવિક વૈવિધ્યના સંરક્ષણ માટે તેના વિશે ભરોસાપાત્ર માહિતી ઉપલબ્ધ હોય તે મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. પરંતુ આ માહિતી મોટા ભાગે પુસ્તકોમાં દટાયેલી પડી હોય છે અને સરળતાથી ઉપલબ્ધ થતી નથી. આ માહિતી આસાનીથી ઉપલબ્ધ થાય અને તેમાં વધારો પણ થયા કરે તે ઉદ્દેશથી; આંતરરાષ્ટ્રીય જૈવિક વિવિધતા વર્ષ નિમિત્તે

'ફાઉન્ડેશન ફોર ઇકોલોજિકલ સિક્યુરિટી', આણંદ દ્વારા 'વેબ' પર માહિતીનું આદાનપ્રદાન થઈ શકે એવી 'ઇન્ડિયન બાયોડાઇવર્સિટી ઇન્ફર્મેશન સિસ્ટમ' (IBIS) શરૂ કરવામાં આવી છે. ભારતના વન અને પર્યાવરણ મંત્રાલયના સચિવ દ્વારા આ 'વેબ પોર્ટલ'નું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું હતું.

IBIS અંતર્ગત 'એવિયન ઇન્ફર્મેશન સિસ્ટમ' (AVIS)ના 'પોર્ટલ'માં ભારતીય ઉપમહાદ્વીપની ૧૩૨૯ પક્ષી પ્રજાતિઓ વિશે વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે. પક્ષીઓ ઉપરાંત ભવિષ્યમાં સસ્તનો, સરિસૃપો, ઉભયજીવીઓ અને વનસ્પતિ વિશે પણ આ પ્રકારની માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવશે. આ કામમાં રસ ધરાવતી વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ, સંશોધકો અને વિદ્વાનોનો સહકાર લેવામાં આવશે.

AVIS પર અત્યારે મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણેની બાબતો સમાવિષ્ટ કરાઈ છે :

- * પક્ષી-પ્રજાતિઓ વિશેની સામાન્ય માહિતી. આ માહિતીમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રદાન કરી શકશે. જો કે, આ માહિતીની ચકાસણી પણ કરવામાં આવશે.
- * પક્ષીઓ અને કુદરત વિશેનાં પુસ્તકો
- * પક્ષીઓના વર્ગીકરણશાસ્ત્ર (taxonomy) વિશેની માહિતી. આ માહિતીમાં વિવિધ 'પક્ષીયાદીઓ (checklist)નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે, 'ક્લેમેન્ટ્સ ચેકલિસ્ટ ઓફ બર્ડ્સ ઓફ ધ વર્લ્ડ', 'ઇન્ટરનેશનલ ઓર્નિથોલોજિકલ કોંગ્રેસ ચેકલિસ્ટ ઓફ બર્ડ્સ ઓફ ધ વર્લ્ડ', વગેરે.
- * પુસ્તકો અને અન્ય સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ય માહિતી. આ વિભાગમાં ૧૮૬૨થી ૧૯૪૯ સુધીનાં ૩૭ પુસ્તકોમાંથી આશરે ૧૮,૧૨૬ માહિતીખંડો ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યા છે. ભારતનાં પક્ષીઓ વિશેનાં તમામ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકાશનોને આમાં આવરી

લેવાયાં છે. જેમ કે, 'ફોના ઓફ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા', 'નેસ્ટસ એન્ડ એગ્સ ઓફ ઇન્ડિયન બર્ડ્સ', વગેરે.

- * ગ્રંથસૂચિ અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય. આ વિભાગમાં ભારતીય પક્ષીઓને સંબંધિત ગ્રંથસૂચિ આપવામાં આવેલી છે. ૧૭૫૮થી શરૂ કરી ૨૦૧૦ સુધીના એટલે કે છેલ્લાં ૨૫૨ વર્ષના એક લાખથી પણ વધુ ઉદ્ધરણો આમાં સમાવાયા છે.
- * અન્ય પ્રકાશનો, માહિતીસંગ્રહો વગેરેની કડીઓ (links).
- * સંગ્રહાલયોમાં ઉપલબ્ધ પક્ષીનમૂનાઓનો માહિતીસંગ્રહ. આમાં વિશ્વભરનાં ૩૨ ખ્યાતનામ સંગ્રહાલયોની માહિતીનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં ૮૩,૯૭૪ નમૂનાને આવરી લેવાયા છે.
- * પક્ષીના અવાજોનો સંગ્રહ.

‘ફાઉન્ડેશન ફોર ઇકોલોજિકલ સિક્યુરિટી’ને આ પ્રશંસનીય પ્રયત્ન માટે અભિનંદન! આ સમૃદ્ધ સંગ્રહનો લાભ લેવા કે એમાં ભાગ લેવા માટે જુઓ :

<http://avis.indianbiodiversity.org/>

– અર્પિત દેવમુરારિ દ્વારા
કરાયેલા ઇ-મેઇલમાંથી અનુવાદિત.

ચમચા-ચાંચ તુતવારી : દુનિયામાં સૌથી

ઝડપથી ખતમ થઈ રહેલા

પંખીગણમાંનું એક.

અતિભયગ્રસ્ત પક્ષી, ચમચા-ચાંચ તુતવારી (Spoon-billed Sandpiper) કદાચ તેના વિનાશ તરફ ખૂબ ઝડપથી આગળ વધી રહેલું છે. તાજેતરનું સંશોધન આ કોયડાં પ્રજાતિને બચાવવા ‘આપણે શું શું કરી શકીએ?’ – તેના ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

તેના પ્રજનન-પ્રદેશમાં કરાયેલા એક અભ્યાસમાં એકત્રિત કરાયેલી માહિતી અને પુરાવાઓથી એ ફલિત થાય છે કે વર્ષ ૨૦૦૨થી ૨૦૦૯ સુધીમાં તેની વસ્તી ૮૮% ઘટી. આ આંકડા જ ચમચા-ચાંચ તુતવારીને

દુનિયામાં સૌથી ઝડપથી વિનાશ પામી રહેલું પક્ષી કહેવાડાવે છે. બ્રિટિશ વૈજ્ઞાનિકોએ, શા માટે આ પક્ષી વિનાશ તરફ જઈ રહેલું છે ? – તે વિશેની તેઓની શોધ બે નિબંધોમાં પ્રસિદ્ધ કરી.

વર્ષ ૨૦૦૨માં રશિયાના ઉત્તર-પશ્ચિમના દૂરસુદૂરના વિસ્તારોમાં આ પક્ષીની ૧૦૦૦ જોડી, એટલે કે તેની સમગ્ર પ્રજનન-વસ્તી મળી આવી હતી. ૨૦૦૯ સુધીમાં આ વસ્તી ઘટીને ૧૨૦-૨૨૦ જેટલી થઈ ગઈ. જો કે, આ સમયગાળા દરમિયાન પુખ્ત પક્ષીના જીવિતકાળ (survival)માં કે બચ્ચાં (fledged chicks)ની સંખ્યામાં કોઈ ફેરફાર નોંધાયો ન હતો. પરંતુ એક વર્ષને બાદ કરતાં આ વર્ષો દરમિયાન કોઈ યુવાન પક્ષીઓ પુખ્ત પક્ષીગણમાં ઉમેરાયાં ન હતાં.

ચમચા-ચાંચ તુતવારીના શિયાળુ પ્રદેશોમાં કરાયેલાં અવલોકનો તેના પ્રજનન-વિસ્તારોમાં નોંધાયેલ ધરખમ વસ્તીઘટાડાને અનુમોદન આપતાં હતાં. પરંતુ હમણાં સુધી આ શિયાળુ વિસ્તારોમાં તેઓની પરિસ્થિતિ અંગે ભાગ્યે જ કોઈ માહિતી પ્રાપ્ય હતી. ધરખમ વસ્તી-ઘટાડાને લીધે વધુ સંશોધનાર્થે શિયાળુ પ્રદેશોનું સર્વેક્ષણ શરૂ કરાયું. ૨૦૦૯ તથા ૨૦૧૦ના શિયાળામાં મ્યાનમારના મર્તબાન અખાતમાં ચમચા-ચાંચ તુતવારીની ૨૦૦ની સંખ્યા નોંધાઈ જે તેમની દુનિયાભરની કુલ વસ્તી હતી.

જેની સર્વેક્ષણ દરમિયાન મુલાકાત લેવાઈ તે પ્રત્યેક સ્થળે આ પક્ષીના શિકારના પૂરતા પુરાવા મળ્યા. જેટલા શિકારીઓનો ભેટો થયો તે સર્વે ચમચા-ચાંચ તુતવારીને ઓળખતા હતા અને પ્રત્યેક વર્ષે તેને પકડતા હતા. આમેય જ્યારે પ્રજનનવસ્તી ઓછી હોય ત્યારે શિયાળુ મુલકમાં થતો શિકાર પક્ષીની સંખ્યામાં થતા ઘટાડા માટે જવાબદાર હોય છે – આ કિસ્સામાં તો આ પરદેશી મુલક મ્યાનમારનો અતિ-શિકારગ્રસ્ત વિસ્તાર છે.

‘બ્રિટિશ ટ્રસ્ટ ફોર ઓર્નિથોલોજી’ના પરિયોજના

વિભાગના ઉપરી તથા ચમચા-ચાંચ તુતવારી સર્વેક્ષણના મુખ્ય વૈજ્ઞાનિક ડૉ. નિગેલ ક્લાર્કના મતાનુસાર, “સ્થાનિક શિકારીઓને તાત્કાલિક આર્થિક વિકલ્પો આપવા જરૂરી છે. ચમચા-ચાંચને પકડી હોય તો તરત છોડી મૂકે તે માટે જાગૃતિ અભિયાન પણ મદદરૂપ થઈ શકે. મર્તબાન અખાતનાં પ્રાકૃતિક રહેઠાણો જળવાઈ રહે તે પણ અતિશય મહત્ત્વનું છે. સંરક્ષણ માટેનાં કોઈ ત્વરિત પગલાં નહીં લેવાય તો ચમચા-ચાંચ તુતવારી ૧૦-૧૨ વર્ષમાં લુપ્ત થઈ જશે.”

બંને સંશોધન લેખોના અગ્રલેખક શ્રી ક્રિસ્ટોફર

ઝેકલરના જણાવ્યા મુજબ, “જો આ જ ગતિએ ઘટાડો ચાલુ રહેશે તો આવતા દશકામાં ચમચા-ચાંચ તુતવારી લુપ્ત થઈ જશે. સદ્ભાગ્યે '૦૮ તથા '૧૦ના શિયાળામાં થયેલા શોધ-પ્રવાસો દરમિયાન મ્યાનમારનું કદાચ દુનિયાનું એક માત્ર શિયાળુ મુલાકાતી પક્ષીગણ મળી આવ્યું અને અમને વિશ્વાસ છે કે ત્યાં થતા શિકાર ઉપર અમે કોઈક રીતે નિયંત્રણ લાવી શકીશું.”

સ્ત્રોત: વાઈલ્ડ-લાઈફ એક્સ્ટ્રા,
ઈન્ડુઝવેટર

ઉષ્ણકટિબંધનાં પક્ષીઓ

થોડીક પર્વતીય પક્ષીજાતિઓને બાદ કરતાં ઉષ્ણકટિબંધનાં (tropics) સ્થાનિક પક્ષીઓને આબોહવાની અનુકૂળતા માટે પ્રવાસ ખેડવો પડતો નથી. તેમની મુસાફરી મહદંશે સ્થાનિક તથા ખોરાકની ઉપલબ્ધિના સંદર્ભે જ હોય છે. અને તે ઘાસિયા મેદાનોમાં વધુ જોવા મળે છે.

ઉષ્ણકટિબંધમાં પક્ષીવૈવિધ્ય વધુ છે, જેમાંનાં મોટા ભાગનાં વિષુવવૃત્તીય વિસ્તારોમાં સીમિત છે.

કેન્દ્રાભિસરણ

ઉત્ક્રાંતિના ઉપક્રમે પક્ષીજાતિઓ ઉપલબ્ધ પરિસ્થિતિઓનું અનુકૂલન સાધે છે. જ્યાં ખોરાકનું પ્રમાણ વિપુલ હોય ત્યાં વસવાટ કરવાનું પસંદ કરે અને ત્યાંના વાતાવરણને અનુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન કરે. પક્ષીઓની ખૂબ જ ભિન્ન જાતિઓ આવા વિસ્તારોમાં ગોઠવાવા પ્રયત્નશીલ હોવાને કારણે પરસ્પર બિલકુલ અસંબંધિત પક્ષીજાતિઓ ઉપલક દષ્ટિએ થોડું સામ્ય ધરાવતાં લક્ષણો ધારણ કરતી થઈ જાય છે. આ કુદરતી ઘટનાને કેન્દ્રાભિસરણ (convergence) કહે છે. અમેરિકાના ‘હનીક્રીપર્સ’ (honeycreepers), આફ્રિકાનાં શક્કરખોરા (sunbirds) તથા ઓસ્ટ્રેલિયાના ‘હનીઈટર્સ’ (honeyeaters) તદ્દન ભિન્ન વર્ગનાં હોવા છતાં ઘણી શારીરિક સમાનતા

ધરાવે છે કારણ કે તેઓ બધાં ઉષ્ણકટિબંધનાં જંગલોમાં મળતાં પુષ્પો અને નાનાં જીવજંતુ ઉપર નિર્ભર રહે છે.

વિકેન્દ્રીકરણ

ઉપરોક્ત કુદરતી ઘટનાથી તદ્દન વિરુદ્ધની ઘટના છે, ‘અનુકૂલિત ફેલાવા’ની કે ‘વિકેન્દ્રીકરણ’ (adaptive radiation)ની. આમાં એક જ પક્ષીજાતિનાં અલગ રહેઠાણોમાં વિખરાયેલાં જૂથોમાં કાળક્રમે ભિન્ન લક્ષણો ઉત્ક્રાંતિત થતાં જોવા મળે છે. આ ઘટના ખાસ કરીને એવી જાતિમાં જોવા મળે છે જે બિનહરીફ વિચરતી (insular community) હોય છે. હવાઈ ટાપુઓમાં મળી આવતી ‘હનીક્રીપર’ની જાતિ આનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. આ ટચૂકડાં પક્ષીઓ કોઈપણ હરીફની બિનઉપસ્થિતિનો લાભ લઈ બીજ, ફૂલનો રસ અને જીવજંતુ આરોગતાં થઈ ગયાં છે. શરીર અને આકારે તેમના અન્ય ભાઈભાંડુને મળતાં આવતાં હોવા છતાં તેમની ચાંચ અને રંગથી તેઓ તદ્દન અલગ તરી આવે છે. બીજભક્ષી પક્ષીજાતિએ લાંબી ચાંચ વિકસાવી હોવાને લીધે તેને ‘પેરટ-બીલ્ડ હનીક્રીપર’ (Parrot-billed Honey-Creeper) કહે છે, જ્યારે અન્ય ખાસ કરીને ફૂલોનો રસ આરોગતી જાતિઓ આફ્રિકાના શક્કરખોરોને ટક્કર મારે તેવા આકર્ષક રંગો ધારણ કરતી થઈ ગઈ છે.

પ્રકૃતિ નિરીક્ષણ નોંધ સાથે સ્મૃતિનું સિંચન !

૧૪મી નવે. '૮૬: ૬.૩૦ વહેલી સવારે ખુશનુમા વાતાવરણ, નિરબ્ર આકાશ. પક્ષી-ચણ ઉપર લેલાં, બુલબુલ, પોપટ અને આજે તો એક તુઈ પણ. મોર માટે મકાઈના દાણા લાવવા...

૨૧મી નવે. '૮૬: સવારના ૮.૦૦ વાગ્યે આ ઋતુમાં પ્રથમ વાર ચટકી માખીમારની હાજરી. બપોરે ૪.૦૦ વાગ્યે મોરની મુલાકાત. મકાઈના દાણાની જયાફત.

૧૨મી ડિસે. '૮૬: મારા પ્રાંગણમાં તરવરિયા માખીમારની પહેલવહેલી હાજરી. આંગણાની પક્ષીયાદી ૬૫ ઉપર પહોંચી. ઘટાદાર વૃક્ષોની હાજરીથી ક્વચિત્ સફેદપેટો કોશી તો ક્યારેક મોટા કશ્યાની શહેરી વિસ્તારની મુલાકાત. શહેરી વિસ્તારોમાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં ઘટાદાર વૃક્ષો વાવવાં જોઈએ.

આ મારી 'પ્રકૃતિ - ડાયરી' છે. તેના થકી મને અગાઉનાં વર્ષોમાં ક્યારે શું જોયું એ તો ખબર પડે જ છે, પણ ક્યારે શું દેખાશે એનું 'સિગ્નલ' પણ મળી રહે છે. બહારની દુનિયા વિશેની મારી નોંધપોથી વડે જાણે મેં મારું એક અંગત વિશ્વ સાચવીને રાખી મૂક્યું છે !

હું સમાંતરે થતી નૈસર્ગિક ઘટનાઓની વરસોવરસ કે આગળ-પાછળના દશકાઓ સાથે સરખામણી કરી શકું છું.

નોંધપોથીને લીધે હું વધુ સારો પ્રકૃતિ-દષ્ટ બની શક્યો છું. ઝીણી ઝીણી વિગતો હવે મારું ધ્યાન ખેંચે છે. મારી નજરની ચોકસાઈ પણ વધી છે.

એક વાર નોંધ રાખવાનું ચાલુ કરશો પછી તમને જ તેનાં સંદર્ભો વારેવારે તપાસવાનું ને ચકાસવાનું ગમશે.

મેં છેલ્લાં વર્ષોમાં સૌ પ્રથમ વૈયાંનું આગમન ક્યારે નોંધ્યું ? 'ડાયરી' તપાસો.

થોળ તળાવ પર સૌ પ્રથમ વાર શ્રી

લાલસિંહભાઈ સાથે મુલાકાત ક્યારે થઈ ? નોંધપોથીનાં પાનાં ઊથલાવો.

મારે થોડાં વધુ પક્ષીઘરો ક્યારે મૂકવાં ? જોઈ જુઓ નોંધપોથીમાં દૈયડે માળો બનાવવાનું ક્યારે શરૂ કર્યું હતું ?

અને હા, ગભરાશો નહીં. આ કંઈ તમારું અદ્વિતીય સાહિત્યિક પ્રદાન નથી. તમારી અંગત નોંધ છે - એકદમ અનૌપચારિક થોડા મુદ્દા ટપકાવી લો - લાંબા શબ્દોને તમે પોતે સમજી શકો તેમ ટૂંકાવી નાખો. અને જોડણી - વ્યાકરણની તો ચિંતા શું કામ કરવી ? પણ ભવિષ્યમાં તમે તમારી નોંધ સમજી શકો અને ઉકેલી શકો એટલી સ્વચ્છતા હોય તો બસ.

તમારું નિરીક્ષણ લખો અને સાથે તમારો અંગત પ્રતિભાવ પણ. મારા ભૂતકાળના પ્રતિભાવોને મેં જે-તે સમયે જેટલા માણેલા એટલા જ તેમના પુનઃ વાચન સમયે માણી શકું છું. દા.ત. ૧૯૮૨માં નડાબેટ પાસે સફેદ સુરખાબનું મારું પ્રથમ દર્શન. કોઈ જ સંદર્ભ વિના ભૂતકાળમાં પક્ષી-માર્ગદર્શિકાનાં પાનાં સ્મૃતિમાં અંકિત થઈ ગયા હશે એટલે કે થોડી અંતઃસ્ફુરણાના પરિણામે પણ બેઝિલક તેને જોઈને મારા મોંમાંથી 'સફેદ સુરખાબ' નીકળી પડ્યું હતું ! હજી એ રોમાંચ અનુભવી શકું છું.

બાળકોને પણ શાળાની બહાર લખતાં કરવા માટે પ્રકૃતિ-નોંધપોથી ખૂબ ઉપયોગી થાય. તમે તેમને 'બર્ડ-ફીડર' પાસેની ઘટનાઓ લખવા કે શહેરી બગીચામાં કબૂતર કે ખિસકોલીનાં ગેલગમ્મત ટપકાવવાનું સોંપી દો.

'નેચર જર્નલિંગ : લર્નિંગ ટુ ઓબ્ઝર્વ એન્ડ કનેક્ટ વીથ ધ વર્લ્ડ એરાઉન્ડ યુઃ લેખક: કલેર વોકર અને ચાર્લ્સ રોથ (પ્રકાશક: Storey Books, '98)માં ડાયરી કંઈ રીતે લખવી તે માટેની થોડી 'ટીપ્સ' મળી રહેશે.

એક વાલી અને તેના બાળકને ‘પ્રકૃતિનું નિરીક્ષણ કેવી રીતે કરવું ?, શું લખવું ?, ‘સ્કેચ’ કઈ રીતે કરવા ?’ વગેરે માર્ગદર્શન તેમાંથી મળી રહેશે. ક્ષેત્ર-નોંધપોથીમાં સાદાં – પ્રાથમિક કક્ષાનાં ચિત્રાંકનો, પણ અમૂલ્ય ઉમેરો ગણાશે.

હું ‘૪’x૬’ની ખિરસાપોથી વાપરું છું પણ તમે તમારી અનુકૂળ આવૃત્તિ વાપરી શકો. મેં મારા ટેબલ ઉપર અઠવાડિક ‘પ્લાનર’ રાખ્યું છે અને ખિરસાપોથીની મુખ્ય વિગતો તેમાં ઉતારી લઉં છું. કોઈ મોટા કદની ‘સ્કેચબુક’ વાપરતા હોય છે, તો કોઈ કોઈ ‘પોકેટ રેકર્ડર’ કે ‘પામ-ટોપ કમ્પ્યુટર’ પણ વાપરતાં હોય છે.

તમારી ડાયરી વર્ષો સુધી સચવાઈ રહે તે માટે નીચેનાં સૂચનો ઉપયોગી થઈ પડશે.

– બોલપોઇન્ટ વાપરવી. આ ક્ષેત્ર – નોંધપોથી છે, શાહી રેલાઈ જવાની પૂરી શક્યતા છે.

– અમુક વિગતો હંમેશાં લખો; તારીખ, સમય, હવામાન અને સ્થળની સવિસ્તર માહિતી. સ્થળની માહિતી એવી હોવી જોઈએ કે કોઈ અજાણ્યો પણ તેના આધારે સ્થળની મુલાકાત લઈ શકે.

સારી ક્ષેત્રનોંધના વ્યવહારુ મૂલ્યનો ક્યારેક સામાજિક સંદર્ભ પણ હોય છે. વિરલ પશુ-પક્ષી કે વનસ્પતિનો આવો લેખિત દસ્તાવેજ મૂલ્યવાન બનશે અને ક્યારેક બીનજરૂરી શહેરીકરણ ખાળવામાં પણ ઉપયોગી થશે.

ક્ષેત્રનોંધનું ભાવનાના સ્તરે પણ એક આગવું સ્થાન છે. ક્યારેક તમારા પૌત્ર-પૌત્રી પક્ષીનિરીક્ષણના તમારા પ્રિય સ્થળને જોઈને તમને યાદ કરશે ‘અમારા એ દાદા...!’ અને હા, જો એ સ્થળ ક્ષતિગ્રસ્ત થઈ ગયું હોય તો તેમની પાસે ભૂતકાળના અમૂલ્ય વારસાનો દસ્તાવેજ હશે.

‘ફિલ્ડ નોટ્સ’માંથી માત્ર સારું જ નીપજશે, તે ચોક્કસ. જે નૈસર્ગિક જગ્યાઓને જાણી-માણીને તમે આખું જીવન વિતાવ્યું છે તેને કશુંક પાછું આપવા માટે આ લેખિત દસ્તાવેજ એ એક ઉત્તમ માર્ગ છે.

“કોઈ પણ નિયમના બંધન વિનાની ડાયરીનું મૂલ્ય વધારે છે. અંગત વિચારો-ચિંતન-યોજના; સાથે સાથે નકશા-પક્ષીના અવાજને-સ્વરધ્વનિને દર્શાવવાના પ્રયત્નો વગેરેનો સંકોચ વિના સમાવેશ થવો જોઈએ. ભૂતકાળની નોંધ ફરી-ફરી વાંચવાથી ડાયરી લખવાના કૌશલ્યમાં ચોક્કસ વધારો થશે અને વધુ મહાવરાથી તમારી નોંધ ઓછા પ્રયત્ને વધુ બોલતી થઈ જશે” – કેઈલ એન્ડ ફ્રે ૧૯૭૩. ‘એન્વાયરમેન્ટ ઈન પ્રોફાઇલ’

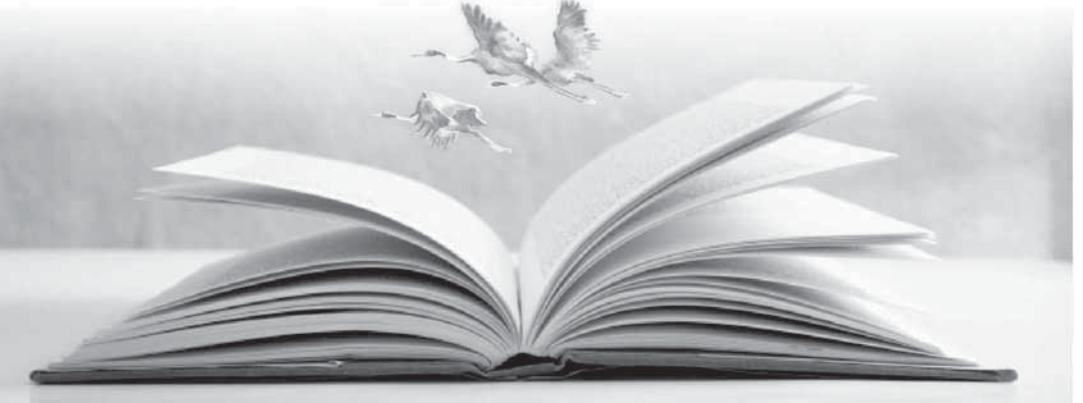
સ્ક્રીટ શેલાવે

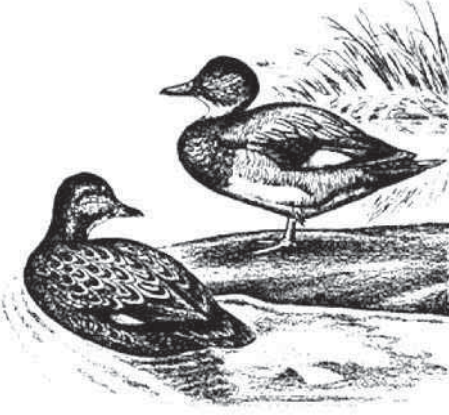
<http://www.post-gazette>.

<http://www.biosci.ohio-state.edu>

[hjcondit/general/syllabus6.htm](http://www.biosci.ohio-state.edu/hjcondit/general/syllabus6.htm)

ઇમેઇલ: sshalaway@aol.comમાંથી ભાવાનુવાદ.

જાન્યુઆરી : માનવો માટે નવું વર્ષ ભલે જાન્યુઆરી માસથી શરૂ થતું હોય, પણ પંખીઓ માટે તેવું નથી. તેમના માટે આ માસ ધમાલ વિનાનો છે. શિયાળુ યાયાવરોની પોતાના નવા વસવાટમાં ઠરીઠામ થવાની ડિસેમ્બરથી ચાલતી રહેલી પ્રવૃત્તિ અહીં પૂરી થાય છે. આકાશ સ્વચ્છ અને નીલરંગી છે, દિવસો શીતળ અને સૂર્યપ્રકાશમંડિત છે. ઈશાન કોણના પવનો જોરદાર બનતાં ક્યારેક સવાર થોડી અસુખકારી બને એટલી ટાઢી અને સૂકી થઈ જાય છે. દૂર ઉત્તરના મુલકોમાંથી આવેલાં યાયાવર પંખીઓનાં ટોળેટોળાં સમુદ્રકિનારા, ચીયાવાળાં તળાવો તથા સરોવર અને મોટી નદીઓના કાદવિયા કિનારામાં ઊભરાવાં લાગે છે.

ઘણાંખરાં પર્ણપાતી વૃક્ષોનાં પાન ખરવા લાગે છે. આ પ્રક્રિયા હવે પછીના બે મહિના સુધી ચાલતી રહેશે.

દરેક પરિચિત પંખીનું પગેરું કાઢતા રહેવું જોઈએ, કારણ કાંઈક અણધાર્યું નીકળી પડવાની ઘણી શક્યતા રહેલી છે.

ફેબ્રુઆરી : જાન્યુઆરી જેવું વાતાવરણ ચાલુ પણ ક્યારેક તેમાં થોડો વિક્ષેપ આવે. સૂસવતા અને ધૂળ ઉડાડતા ઈશાની ઠંડા વાયરાથી હુંફાળા દિવસો આઠ-દસ દિવસ માટે દૂર હડસેલાઈ જાય છે અને વાતાવરણ પાછું પ્રમાણમાં ઠંડું થઈ જાય છે. ઘણાં સ્થાનિક શિકારી પંખીઓ, શક્કરખોરા અને લટોરા પ્રજનન કરે છે. પીળકિયાઓ (Yellow Wagtail) પોતાના વાસંતી વાઘા સજવા લાગે છે.

માર્ચ : હવામાં ફેર પડી ગયો છે. ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં સવારો વારંવાર ધુમ્મસ અને ઝાકળભરી થાય છે. ઘણાંખરાં વૃક્ષો ઉપરથી પાંદડાં ખરી પડ્યાં છે. તેમની પર્ણવિહીન શાખાઓ આવી રહેલ વસંતનાં વધામણાં કરવા આવનાર પત્રપુષ્પોની વાટ જોઈ રહેલી દેખાય છે. કેસૂડાનો દેખાવ મનોહારી લાગે છે. તેના ભભકાભર્યાં રંગીન ફૂલોનો પરાગ ચૂસવા અને તેમાંની જીવાત ખાવા જાતજાતનાં પંખીઓ આવી પહોંચે છે. શિયાળુ મુલાકાતી પંખીઓમાં તેમના વતનની યાદ સળવળવા લાગે છે. તેમાંનાં ઘણાંના રંગ ચમકદાર થવા માંડે છે. માળા કરવા માટે અનુકૂળ જગ્યાઓએ વાબગલીઓ (tern) ભેગી થવા લાગે છે. પાંદડાં વિનાની ડાળીઓ ઉપર કુમળો લીલો રંગ દેખાવા માંડે છે.

શ્રી લલકુમાર ખાચર

તસવીર : જુગલકિશોર તિવારી, કચ્છ

મળતાવડી ટિટોડી (Sociable Lapwing)

શિયાળો બરોબર બેસી ગયો એટલે અસામાન્ય પક્ષીજાતિઓની શોધખોળનો સમય શરૂ થયો. જાન્યુઆરી મહિનામાં શિયાળુ પક્ષીઓ તેમના મનપસંદ વિસ્તારોમાં ઠરીઠામ થાય. જો એક-એક પક્ષી ધ્યાનથી જોશો તો શક્ય છે કે તમારી જીવન-યાદીમાં વધારો થાય ! મોટી સંખ્યામાં ઉત્સાહી પક્ષીનિરીક્ષકોએ આ ક્ષેત્રની પક્ષીયાદીમાં કેટલીક પક્ષીજાતિઓનો ઉમેરો કર્યો છે. અસામાન્ય પક્ષીજાતિઓની વારંવાર થતી નોંધ દર્શાવે છે કે, રખડુ ગણાતી કેટલીક જાતિઓ ખરેખર વધુ નિયમિત મુલાકાતી હોઈ શકે. સારો ઉજાસ અને સ્થાયી થયેલાં પક્ષીઓ હોવાને લીધે આ કાળ પક્ષીગણતરી માટે યોગ્ય છે.

- લવકુમાર ખાચર

VIHANG (Quarterly) Jan.-March, 2011
RNI No. GUJGUJ/2007/20874 Dt. 21-8-07
Posted at Ahd. P.S.O. on 5th of Jan., Apr., July, Oct.

ચેતવા

નીલશિર

ચિત્રો : શ્રી ગજેન્દ્ર ભટ્ટ, અમરેલી

ISO 9001 : 2000 Certified

REG OFFICE : "SIHL HOUSE" Opp. Ambawadi Jain Temple,
Nehrunagar Cross Road, Ahmedabad. 380 015.
Ph : +91 79 3002 5325, Fax : +91 79 3002 9029
E-mail: info@sihl.in, Website: www.sihl.in